

اقلیم گردشگری و آمایش سرزمین (مطالعه موردی: خرم‌آباد)

دکتر هوشمند عطایی^۱، ریحانه حیدری*^۲، مرضیه زارعان^۳، سادات هاشمی‌نسب^۴
دانشگاه پیام‌نور، گروه جغرافیا، تهران، پست الکترونیکی: HOO_ataei@yahoo.com
*مدرس دانشگاه پیام‌نور اصفهان، شماره تماس: ، پست الکترونیکی: r.heydari90@yahoo.com
مدرس دانشگاه پیام‌نور اصفهان، پست الکترونیکی: m.zarean13@yahoo.com
دانشجوی دکتری اقلیم‌شناسی، دانشگاه اصفهان، پست الکترونیکی: sadat.hasheminasab@yahoo.com

چکیده:

آمایش سرزمین علمی است که با توجه به ویژگی‌های اکولوژیک سرزمین و شرایط اقتصادی- اجتماعی آن، نوع استفاده بهینه از سرزمین را مشخص می‌سازد. در این پژوهش بر پایه اصول آمایش سرزمین و به منظور بهره‌برداری پایدار از پتانسیل‌های اقلیمی- گردشگری شهرستان خرم‌آباد به عنوان یک سرمایه اقتصادی، با بکارگیری روش دمای معادل فیزیولوژیک (PET) از عناصر اقلیمی میانگین ماهیانه متوسط دمای روزانه هوا، رطوبت نسبی، سرعت باد، فشاربخار و میزان ابرناکی ایستگاه همدید خرم‌آباد طی دوره آماری (۱۹۵۱-۲۰۰۵) استفاده شد. هدف از این پژوهش شناخت شرایط زمانی اقلیم‌گردشگری و تأثیرگذاری هر یک از عناصر اقلیمی بر روی ساختار فیزیولوژیک انسان در هر یک از ماه‌های سال است. نتیجه این بررسی نشان داد که از نظر اقلیمی عمده‌ترین محدودیت گردشگری ایستگاه مذکور، ابتدا وجود تنش‌های سرمایایی و سپس گرمایی در اکثر ماه‌های سال بوده و ماه می (اردیبهشت) بهترین ماه از لحاظ آسایش اقلیمی و فاقد تنش می‌باشد.

کلید واژه‌ها: آمایش سرزمین، اقلیم‌گردشگری، PET، خرم‌آباد

Tourism Climate and Regional Planning (case study: KhorramAbad)

Abstract:

Regional planning is a science that according to ecological characteristics of region and economical-social conditions, specify the optimum use of noted region. In this paper, based on the principles of regional planning and for sustainable utilization from climate-tourism potentials of Khorramabad city as an economical asset by using Physiological Equivalent Temperature (PET) method, climate factors like: monthly average daily mean air temperature, relative humidity, wind speed, vapor pressure and the amount of cloudiness of Khorramabad synoptic stations were used during statistics period (1951-2005). The purpose of this study is recognition of time situations of tourism climate and effect of each climate elements on human physiological structure in each months of the year. The results shows that with a view to region the most limitation of noted station tourism, existing cold tensions and then hot tensions in most months of year and May (Ordibehesht) is the most suitable time for climate comfort and there will be no tension.

Keywords : Regional Planning, Tourism Climate, PET, Khorramabad

مقدمه:

واژه «آمایش» کلمه‌ی نوین فارسی است و ریشه‌ی آن فعل «آمادن» به معنی نظم و ترتیب‌دادن است که از واژه‌ی فرانسه "Amenager" اقتباس شده است. این بعد از برنامه‌ریزی در فرانسه "Amenagement du territoire" یعنی «آمایش سرزمین» شهرت یافته است (آسایش، ۱۳۸۳). جغرافیدانان، آمایش سرزمین را بهره‌برداری از زمین و منابع آن از دیدگاه جغرافیای کاربردی یا برنامه‌ریزی تعریف نموده‌اند. در واقع مطالعه آمایش سرزمین نظم‌نویسی از سازماندهی منابع طبیعی و فعالیت‌های انسانی را بر پهنه سرزمین مهیا می‌سازد و به سازماندهی منطقی و معتدل فضای موجود حیاتی برای هرگونه تجمع انسانی می‌پردازد (زباری، ۱۳۸۸). امروزه یکی از مهم‌ترین فعالیت‌ها و بخش‌های اقتصادی جهان، گردشگری است که حساسیت خارق‌العاده‌ای نسبت به هوا و آب و هوا نشان می‌دهد (ذوالفقاری، ۱۳۸۹) و نیازمند مدیریت و برنامه‌ریزی صحیح و همه‌جانبه دارد.

بنابراین مقوله آسایش برای استمرار فعالیت انسان و تکامل جسمی و روحی او، مقوله‌ای بسیار مهم و قابل اعتناء جلوه می‌نماید. شاخص^۱ PET از شاخص‌هایی است که امروزه برای بررسی و ارزیابی ویژگی‌های آسایش حرارتی گردشگران، مورد استفاده قرار می‌گیرد (ذوالفقاری، ۱۳۸۹).

با توجه به اهمیت و حساسیت نقش آب و هوا و روابط بین آب و هوا و توریسم محققان زیادی در ایران و جهان سعی نموده‌اند که با بررسی اقلیمی هر مکان جغرافیایی، تغییرات آن در طول زمان و مکان و روابط آن با فعالیت‌های انسانی، روش‌ها و تکنیک‌های مورد نیاز برای تحلیل شرایط محیط در برنامه‌ریزی‌های توسعه گردشگری را فراهم آورند. از جمله این مطالعات: ساهین^۲ (۲۰۱۰) به بررسی تأثیر اقلیم بر توریسم 3S (دریا، خورشید و ماسه) در سامسان ترکیه با استفاده از تجربه تابستان ۲۰۰۸ پرداخته است و از شاخص آسایش حرارتی و پارامترهایی مانند باد، دما و پوشش ابر استفاده کرده است. در بررسی علمی که توسط کالیسکان و همکاران^۳ (۲۰۱۱) انجام شد بیان شد پارامترهای هوایی چون دمای هوا، طول و مقدار تابش خورشید، تعداد روزهای بارانی و باد در جزیره برسا ترکیه بر پدیده توریسم تأثیر دارد. عطایی و هاشمی‌نسب (۲۰۱۲) در پژوهشی با عنوان ارزیابی و پهنه‌بندی زیست اقلیم انسانی استان سمنان با بکارگیری روش ترچونگ به این نتایج دست یافتند که نقشه‌های زیست اقلیم استان سمنان در دو فصل تابستان و زمستان تفاوت چشمگیری را از بابت تعداد تشکیل تیپ‌های غالب نشان می‌دهد به طور کلی تیپ‌های مزبور در زمستان فقط به ۲ نوع محدود شده و در تابستان ۷ نوع تیپ مختلف در استان شکل گرفته است. در فصل بهار ۵ تیپ و در فصل پاییز ۲ تیپ زیست اقلیمی حاکمیت دارد. ماتزاراکیس و همکاران^۴ (۲۰۱۳) زیست اقلیم حرارتی و توان اقلیم گردشگری برای مرکز اروپا (مثال از لوکزامبورگ) را مورد بررسی قرار دادند.

زیویار و تیموری (۱۳۸۹)، در تحقیقی به معرفی آثار و جاذبه‌های تاریخی و طبیعی و فضاهای توریستی شهر خرم‌آباد پرداخته‌اند. گندمکار، اسماعیلی و حبیبی‌نوخندان (۱۳۹۰) به ارزیابی اقلیم آسایشی چند شهر اصلی گردشگری ایران با استفاده از دمای شاخص فیزیولوژیک (PET) پرداختند که دوره آسایش اقلیمی در این شهرها کوتاه‌مدت بوده و به صورت دو دوره‌ی مجزا در ابتدای فصل پاییز و بهار واقع شده‌است. محراحمدی و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی نشان دادند که شهرستان فوجان براساس مدل PET و PMV در ماه‌های فروردین، اردیبهشت، شهریور و مهر دارای شرایط آسایش است و بهترین زمان مناسب جهت حضور گردشگر را دارا می‌باشد.

گودرزی و غنیان (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای به اهمیت مسئله آمایش سرزمین در برنامه‌ریزی‌های زیست‌محیطی پرداخته‌اند. سگوندی و همکاران (۱۳۹۱)، در پژوهشی به بررسی اهمیت و نقش اکوتوریسم در استان لرستان پرداختند. در این پژوهش بیان شده است که بین ضعف امکانات و توسعه‌نیافتگی صنعت اکوتوریسم در استان رابطه مستقیمی برقرار است یعنی هر چه امکانات زیربنایی کمتر و خدمات ارائه شده از مطلوبیت پایین‌تر برخوردار باشد این صنعت نیز کمتر گسترش می‌یابد و همچنین بین ضعف بازاریابی و توسعه گردشگری، رابطه مستقیم وجود دارد یعنی هر چه تبلیغات و شناسایی جاذبه‌ها به مردم و بازاریابی کمتر باشد این صنعت در استان کمتر توسعه می‌یابد. عینالی و همکاران (۱۳۹۱)، در مطالعه‌ای به بررسی نقش آبخازها در گردشگری و تأثیر آن در توسعه پایدار ناحیه‌ای در استان لرستان پرداختند.

میرزاپور و همکاران (۱۳۹۱)، در مقاله خود با عنوان "برنامه‌ریزی به‌منظور ایجاد قطب مهم توریستی در استان لرستان به مرکزیت خرم‌آباد" برنامه‌ها و راهکارهایی را به‌منظور توسعه شهر خرم‌آباد در بخش توریسم ارائه کرده‌اند. حیدری و باری (۱۳۹۱)، در پژوهشی به بررسی عوامل تأثیرگذار بر احساس امنیت گردشگران در شهر خرم‌آباد پرداختند. دولت‌شاه (۱۳۹۱)، در مطالعه‌ای بر گردشگری شهری و توسعه پایدار آن تأکید کرده و یکی از دلایل ضعف توسعه گردشگری شهری در خرم‌آباد را عدم گرایش مدیران به توسعه گردشگری، همچنین عدم تخصص مدیران با گردشگری دانسته است. غفاری و همکاران (۱۳۹۱)، با بهره‌گیری از تکنیک SWOT قوت‌ها، ضعف‌ها و فرصت‌ها و تهدیدات گردشگری در شهرستان خرم‌آباد را مورد بررسی قرار داده و ۲۲ استراتژی مناسب را ارائه نموده‌اند. طاووسی و همکاران (۱۳۹۲)، به بررسی شرایط اقلیم گردشگری خرم‌آباد با مدل اوانز پرداخته و نشان دادند که شرایط آسایش روزانه در ماه‌های آوریل، می و اکتبر و شرایط آسایش شبانه در ماه‌های جولای و آگوست فراهم و مناسب برای گردشگران است.

روش تحقیق:

ایستگاه همدید هواشناسی خرم‌آباد بین ۲۳ درجه و ۲۶ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ درجه و ۱۷ دقیقه طول شرقی واقع شده و ارتفاع آن ۱۱۴۷.۸ متر از سطح دریا می‌باشد.

شهر خرم‌آباد در درون دره‌ای قرار گرفته که رودخانه خرم‌آباد با جهتی شمالی-جنوبی از خط القعر آن می‌گذرد. قسمت شمالی شهر منظره‌ای کوهستانی و ناهموار و جنوب آن چشم‌اندازی تقریباً جلگه‌ای دارد. شکل‌گیری کالبد شهر خرم‌آباد متأثر و تابع طبیعت آن است، هر کجا دره اندکی باز و شیب‌های کناری ملایم‌تر شده و اجازه‌ی زیست به انسان داده، شهر به آنسو گسترش یافته و هر کجا دره تنگ شده، شهر باریک و کشیده شده است. از طرف شمال به تپه کیو با ارتفاع ۱۲۹۰ متر، از طرف شمال‌شرقی به دامنه‌های کوه کمرسیاه (مخمل کوه) به ارتفاع ۱۸۰۲ متر، از طرف جنوب‌شرقی به کوه‌های شیرکشان به ارتفاع ۱۷۶۵ متر و پشته‌ی حسین‌آباد و کوه پشته به ارتفاع

1. Physiological Equivalent Temperature

2. Sahin, Kemalettin

3. Caliskan.o, Cicek. I and Matazarakis a

4. Matzarakis, A and Rammelberg, J and Junk, J

۱۵۵۰ متر محدود است. همچنین از طرف غرب شاخه‌هایی از سفیدکوه (پیشکوه‌ها) تا حاشیه‌ی شهر پیش آمده و شهر را محدود کرده است (پژوهشکده اقتصاد، ۱۳۸۴). از دیگر جاذبه‌های طبیعی شهرستان خرم‌آباد، می‌توان به دریاچه کیو (کی یو)، غار دوشه، غار کوگان، غار قازه یا مغار، غار قمری، دشت کرگاه و ... اشاره کرد. به منظور ارزیابی وضعیت اقلیم‌گردشگری خرم‌آباد با بکارگیری روش PET از آمار ۵۵ ساله (۲۰۰۵-۱۹۵۱ میلادی) ایستگاه همدید خرم‌آباد و از عناصر اقلیمی میانگین ماهیانه متوسط دمای روزانه هوا بر حسب سانتی‌گراد، متوسط رطوبت نسبی بر حسب درصد، متوسط سرعت باد بر حسب متر بر ثانیه، متوسط فشار بخار بر حسب هکتوپاسکال و میزان ابرناکی بر حسب اکتا استفاده شده است.

روش PET

از روش‌های معروف دما - فیزیولوژیک است که از معادله بیلان انرژی بدن انسان مشتق شده است. در تعریف این روش برای نرخ سوخت و ساز با کار سبک و میزان نارسانایی لباس به ترتیب اعداد ۸۰ وات و ۰/۹ (clo) به طور میانگین در نظر گرفته شده است. در جدول ۱ ارزش نارسانایی پوشاک مختلف و در جدول ۲ مقادیر آستانه روش PET در درجات مختلف حساسیت انسان آمده است:

جدول ۱: ارزش نارسانایی پوشاک مختلف

ردیف	پوشاک مختلف	ارزش نارسانایی به کلو
۱	برهنه	۰
۲	شلوار کوتاه	۰/۱
۳	لباس زیر نازک پنبه‌ای و آستین کوتاه، شلوار بلند نازک و جوراب پنبه‌ای	۰/۳۵
۴	مثل ردیف ۳ + پیراهن آستین کوتاه یقه باز	۰/۵
۵	شلوار سبک، جلیقه، پیراهن آستین بلند و کت	۱
۶	مثل ردیف ۵ + پالتوی پنبه‌ای	۱/۵
۷	لباس مخصوص مناطق قطبی	۳/۵

مأخذ: ماتزاراکیس و همکاران (۱۹۹۹)

جدول ۲: مقادیر آستانه روش PET

PET	حساسیت حرارتی	درجه تنش فیزیولوژیک
<۴	خیلی سرد	تنش سرما بسیار شدید
۴	سرد	تنش سرما شدید
۸	خنک	تنش سرما متوسط
۱۳	کمی خنک	تنش سرما اندک
۱۸	راحت	بدون تنش سرما
۲۳	کمی گرم	تنش گرمای اندک
۲۹	گرم	تنش گرمای متوسط
۳۵	خیلی گرم	تنش گرمای شدید
۴۱	داغ	تنش گرمای بسیار شدید

مأخذ: ماتزاراکیس و همکاران (۱۹۹۹)

در این مطالعه برای محاسبه PET از مدل بیلان انرژی یا همان MEMI برای افراد استفاده می‌شود که از طریق روابط جدول ۲ به دست می‌آید.

جدول ۲: مدل‌های بیلان انرژی برای افراد بر اساس روش PET

$S = H + C + R + E_p + E_{sr} + E_{lr} + E_{sw} + E_f$	رابطه (۱) نرخ جریان خون
$Q_b = (6 / 3 + 75(T_c - 36 / 6)) / (1 + 0 / 5(34 - t_{SK}))$	رابطه (۲) نرخ تعرق

$S_w = 8 / 4710^{-5} ((1 t_{SK} + 0 / 9 t_c) - 35 / 6) kg / sm^2$	رابطه (۲) تولید حرارت
$H = M (1 - h)$	رابطه (۴) جریان حرارت همرفتی
$C = A_{sk} f_{cl} (T_a - T_{SK})$	رابطه (۵) جریان حرارتی تابش
$R = A_{sk} f_{cl} f_{eff}^{es} (t_r^4 - T_{sk}^4)$	رابطه (۶) انتشار بخار آب
$E_D = m_r (P_a - P_{vsk})$	رابطه (۷) اتلاف حرارت پنهانی به وسیله تعرق
$E_{sr} = r_{tm} C_p (T_a - T_r)$	رابطه (۸) اتلاف حرارت به وسیله تبخیر
$E_{sr} = S_w r$	رابطه (۹) برای زن
$E_{sw} = A_{sk} r hc 0 / 622 / (P_a - P_{vsk})$	رابطه (۱۰) حرارت افزوده یا تلف شده از طریق خوردن
$E_f = m f c_f (T_f - T_c)$	رابطه (۱۱) حرارت منتقل شده از مرکز به پوست
$Q_b = P_b C_b (T_{sk} - T_c)$	رابطه (۱۲) حرارت منتقل شده از پوست به محیط

مأخذ: ماتزاراکیس و همکاران (۱۹۹۹)

η = کارایی مکانیکی
 T_{sk} = دمای پوست
 C_p, C_f, C_b = گرمای ویژه هوا، غذا و خون به ترتیب
 bp = چگالی خون
 A_{sk} = سطح پوست بر حسب متر مربع
 S = حرارت خالص ذخیره شده درهسته
 hc = ضریب انتقال حرارت همرفتی W/k
 r_{tm} = جرم هوای تعریفی در هر ثانیه
 I_{cl} = مقاومت لباس در برابر انتقال حرارت
 ϵ = قابلیت انتشار پوست
 $F_{eff} * f_{cl}$ = نسبت مساحت شخص پوشیده به مساحت بدون پوشش

M = نرخ سوخت و ساز (وات بر مترمربع)
 T_{cl} = دمای سطح لباس به درجه سانتی گراد
 T_a = دمای هوا به درجه سانتی گراد
 T_r = دمای تابش متوسط به درجه سانتی گراد
 M_f = معادل غذا در واحد وات
 R = حرارت نهانی تبخیر
 δ = ضریب ثابت استفان بولتزمن
 P_a = فشار بخار جزئی به پاسکال
 P_{vr} = فشار بخار اشباع در دمای پوست
 C_b = حرارت ویژه خون
 $F_{eff} * f_{cl}$ = نسبت مساحت شخص پوشیده به مساحت بدون پوشش

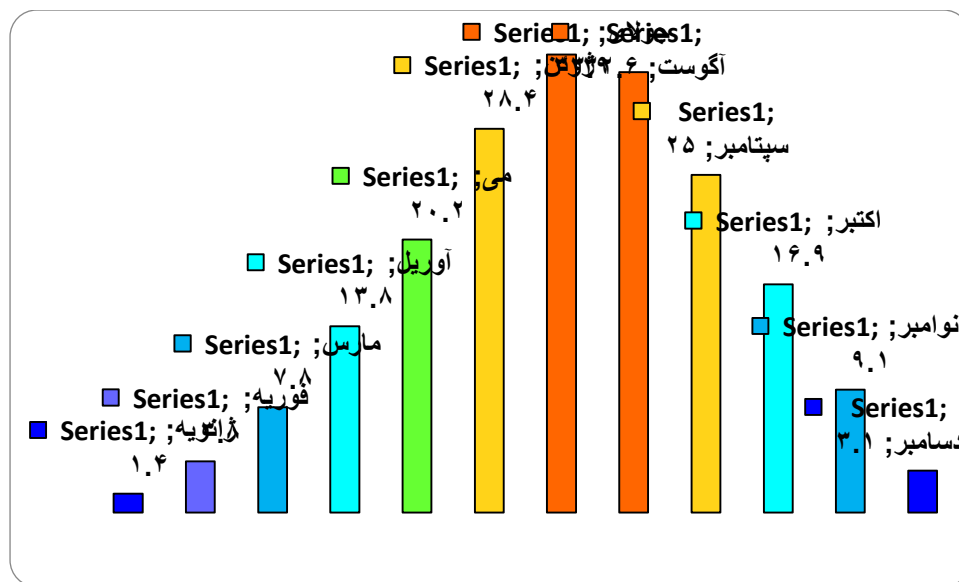
لازم به ذکر است که برای محاسبه شاخص حرارتی PET تهیه داده‌های هواشناسی مثل دما و رطوبت هوا و سرعت باد به سادگی امکان پذیر است ولی محاسبه و به دست آوردن برخی فراسنج‌ها مثل "متوسط دمای تابشی محیط" یا همان T_{mit} به سادگی امکان پذیر نمی‌باشد و از آنجا که فراسنج مزبور بیشترین تاثیر را در محاسبه شاخص فوق دارد از این رو برای محاسبه این فراسنج از نرم‌افزار RayMan کمک گرفته شد تا ضریب دقت محاسبات افزایش یابد. مدل RayMan که توسط آندریاس ماتزاراکیس^{۵۷} برای محاسبه شارهای تابشی به ویژه در بین ساختمان‌های شهری طراحی شده است یکی از روش‌های مناسب برای محاسبه متوسط دمای تابشی محیط و در نهایت برای محاسبه PET مورد استفاده قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه داده‌های فیزیولوژیک، پوشش و نوع فعالیت بسیار متفاوت و متغیر هستند، بنابراین طبق توصیه مدل می‌توان مواردی را به صورت میانگین یا حالت استاندارد در نظر گرفت. به طور مثال در مرد قد، وزن و سن می‌توان میانگین متعارف این متغیرها را در جامعه لحاظ نمود. در مورد پوشش رقم ۰/۹ کلو و فعالیت متوسطی مثل رانندگی با ۸۰ وات را می‌توان برای یکی از جنس‌های مرد یا زن در نظر گرفت. لازم به ذکر است که تفاوت بسیار ناچیزی در این زمینه بین زن و مرد وجود دارد که در بسیاری از موارد قابل چشم پوششی است.

^{۵۷} - Matzarakis, A

نتایج:

بعد از تعریف متغیرها و وارد نمودن آن‌ها به مدل، خروجی مدل به صورت مقادیر برای شاخص محاسبه شده که به شرح ذیل می‌باشد:

با توجه به شکل شماره ۱، ماه ژانویه از لحاظ درجه تنش فیزیولوژیکی دارای تنش سرمای بسیار شدید و از لحاظ حساسیت حرارتی خیلی سرد می‌باشد و ماه فوریه با مقدار عددی ۲۰.۸ از لحاظ تنش فیزیولوژیکی دارای تنش سرمای شدید و از لحاظ حساسیت حرارتی، سرد است. ماه مارس برخوردار از شرایط تنش سرمای متوسط و حساسیت حرارتی خنک می‌باشد. اولین ماه فصل بهار (آوریل) اگر چه دارای شرایط سرد بوده اما وضعیت سرما در این ماه نسبت به ماه قبل، کاهش یافته بطوریکه با تنش سرمای اندک در محدوده کمی خنک فرار گرفته است. این ایستگاه فقط در ماه می شرایط مطلوب اقلیمی را تجربه کرده و با عدم تنش، در محدوده آسایش واقع می‌باشد. بعد از ماه می، شاهد افزایش مقدار PET در ماه‌های ژوئن و جولای هستیم بنحویکه ماه ژوئن دارای تنش گرمایی متوسط و حساسیت حرارتی گرم و در ماه جولای با اوج مقدار PET (۳۳.۹)، و نیز در ماه آگوست تنش گرمایی شدید و حساسیت حرارتی خیلی گرم حادث شده است. اما در آخرین ماه فصل تابستان (سپتامبر)، کاهش اندکی در گرما به وجود آمده و شرایط همانند ماه ژوئن دارای تنش گرمایی متوسط و حساسیت حرارتی گرم می‌باشد. ماه اکتبر، از لحاظ درجه فیزیولوژیکی دارای تنش سرمای اندک و برخوردار از حساسیت حرارتی کمی خنک می‌باشد. دو ماه پایانی سال نشان‌دهنده کاهش سریع دمای هوا با مقدار PET ۹.۱ برای ماه نوامبر و ۲.۱ در ماه دسامبر می‌باشد، بطوریکه در ماه نوامبر شرایط تنش سرمای متوسط با حساسیت حرارتی خنک رخ داده و ماه دسامبر از لحاظ درجه تنش فیزیولوژیکی دارای تنش سرمای بسیار شدید و از لحاظ حساسیت حرارتی، خیلی سرد می‌باشد.

خیلی سرد	سرد	خنک	کمی خنک	آسایش	کمی گرم	گرم	خیلی گرم	داغ

شکل ۱: وضعیت زمانی اقلیم‌گردشگری ایستگاه خرم‌آباد با روش PET (۱۹۵۱-۲۰۰۵)

نتیجه‌گیری:

نظر به اینکه نخستین گام آمایش سرزمین، شناسایی و معرفی، رشد و توسعه نقاط مستعد طبیعی، فرهنگی، تفریحی و یادمانی به صورت منطقه‌ای می‌باشد؛ شهرستان خرم‌آباد به مرکزیت شهر خرم‌آباد، به دلیل موقعیت جغرافیایی، قرارگرفتن در ناحیه کوهستانی زاگرس و داشتن شرایط اقلیمی متنوع، خصوصیات زمین‌شناسی و ژئومورفولوژیکی و گونه‌های متنوع گیاهی و جانوری، در کنار آن داشتن پیشینه فرهنگی غنی، توان جذب گردشگر و توسعه اقتصادی در سطح استان و کشور را داراست. بنابراین شناخت کافی از شرایط اقلیمی و آب و هوای مناسب، یکی از مهمترین عناصر در بحث گردشگری پایدار است که می‌تواند به‌عنوان یک عامل جاذب یا دافع برای گردشگران

باشد. بر طبق اهداف آمایش سرزمین و در جهت توسعه گردشگری درآمدزا در شهرستان خرم‌آباد، تقویم زمانی اقلیمی-گردشگری ماهانه بر اساس روش PET تهیه و نتایج زیر بدست آمد:

با توجه به نمودار ماهانه، این شاخص ماه می (اردیبهشت) را جهت گردشگری فاقد تنش نشان داده و دوره مطلوب تنها دوره کوتاهی از سال را پوشش داده و انسان با پوشش معمولی احساس راحتی می‌کند. طیفی از شرایط کمی خنک تا خیلی سرد از جنبه حساسیت حرارتی با تنش‌های سرمای اندک تا بسیار شدید، دیده می‌شود و انسان برای به دست آوردن راحتی گرمایی باید از لباس‌های زمستانه استفاده کند. البته تنش گرمایی بسیار شدید با حساسیت حرارتی داغ نیز در ایستگاه مورد مطالعه وجود نداشته است.

از این رو ضرورت دارد که سازمان ایرانگردی و جهانگردی و دیگر نهادها و ارگان‌های ذیربط به ویژه مجریان تورهای گردشگری از داخل و خارج، دقت و حساسیت بیشتری روی زمان برگزاری تورها و جذب گردشگر نموده و در تبلیغات خود به عنوان یک مؤلفه بسیار مهم جایگاه ویژه‌ای به این امر اختصاص دهند تا گردشگران در یک محیط همراه با آسایش اقلیمی در این منطقه از جاذبه‌های تاریخی، طبیعی، و فرهنگی آن دیدن نمایند.

منابع فارسی :

اسماعیلی ر، گندمکار ا، حبیبی‌نوخندان م، (۱۳۹۰)، "ارزیابی اقلیم آسایشی چند شهر اصلی گردشگری ایران با استفاده از شاخص دمای معادل فیزیولوژیک (PET)", پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، ش ۷۵، صص: ۱-۱۸.

حیدری ج، یاری م، (۱۳۹۱)، "بررسی عوامل تأثیرگذار بر احساس امنیت گردشگران: مورد گردشگران شهر خرم‌آباد"، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت‌گردی ایران‌زمین، شماره ۱۶۹.

دولتشاه، ص، (۱۳۹۱)، "گردشگری شهری و توسعه پایدار (نمونه موردی: شهر خرم‌آباد)", اولین همایش ملی جغرافیا و گردشگری در هزاره سوم.

زیوبار پ، تیموری س، (۱۳۸۹)، "تحلیل و ساماندهی فضاهای توریستی شهرستان خرم‌آباد"، همایش منطقه‌ای توریسم و توسعه.

سگوندی م، طهماسبی‌پور ن، نیازی ن، (۱۳۹۱)، "بررسی اهمیت و نقش اکوتوریسم در استان لرستان". نخستین همایش منطقه‌ای توسعه پایدار منابع طبیعی غرب کشور: چالش‌ها و راهکارها.

طاوسی ت، باکفایت‌رودی ف، بهاروند ف، (۱۳۹۲)، "شرایط اقلیم‌گردشگری خرم‌آباد". نخستین کنفرانس ملی آب و هواشناسی.

عینالی ج، تبیره ا، رومیانی ا، سهرابی وفا س، (۱۳۹۱)، "نقش آبشارها در گردشگری و تأثیر آن در توسعه پایدار ناحیه (مطالعه موردی: آبشارهای استان لرستان)", اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت‌گردی ایران‌زمین، شماره ۴۱۵.

غفاری گیلانده ع، نظم‌فر ح، پادروندی ب، امرایی ز، (۱۳۹۱)، "تدوین استراتژی توسعه صنعت گردشگری شهرستان خرم‌آباد با استفاده از مدل SWOT"، اولین کنفرانس ملی راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار.

گودرزی ز، غنیان م، (۱۳۹۱)، "اهمیت ارزیابی و آمایش سرزمین در حفاظت از محیط زیست"، اولین همایش ملی حفاظت و برنامه‌ریزی محیط زیست.

محرراحمدی م، محرراحمدی م، گندمکار ا، (۱۳۹۱)، "بررسی شاخص اقلیم‌آسایش گردشگری شهرستان چوچان با استفاده از مدل PMV و PET"، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت‌گردی ایران‌زمین، شماره ۶۲۱، صص ۶-۱.

میرزاپور س، حشمتی‌جدید م، طهماسب‌پور ا، فعلی م، (۱۳۹۱)، "برنامه‌ریزی بمنظور ایجاد قطب مهم توریستی در استان لرستان به مرکزیت خرم‌آباد"، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت‌گردی ایران‌زمین، شماره ۱۵۳.

آسایش، ج، (۱۳۸۳)، "اصول و روش‌های برنامه‌ریزی روستایی"، تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور.

ذوالفقاری، ج، (۱۳۸۹)، "آب و هواشناسی توریسم"، تهران: سمت.

زیاری، ک، (۱۳۸۸)، "اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای"، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

پژوهشکده اقتصاد، (۱۳۸۴)، "دانشکده تربیت مدرس؛ طرح جامع توسعه استان لرستان (بخش: جامعه شهری)", انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

References:

Ataei, H, Hasheminasab, S. 2012. "Regionalization and Evaluation of Seasonal Human Bioclimate of Semnan Province", *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, vol 2(5), pp 4740-4750.

Caliskan, O, Cicek, I and Matazarakis, A. 2011. "The Climate and Bio Climate of Bursa (Turkey) from the Perspective of Tourism", 107-117.

Matzarakis, A, Mayer H and Iziomon M G, 1999, "Application of a Universal Thermal Index: Physiological Equivalent Temperature". *Int. Biometeorology*. 43 : 43: 78-84.

Matzarakis, A and Rammelberg, J and Junk, J . 2013. "Assessment of thermal bioclimate and tourism climate potential for central Europe- the example of Luxembourg". Theor Appl Climatol.

Sahin, K. 2010, "The impact of climatic on 3S tourism in Samsun, Turkey: The summer 2008 experience". International Journal of Human Sciences Volume: 7.776-793.

مفهوم توسعه ی پایدار و ارتباط با آمایش سرزمین

داریوش ناصری ، دانشجوی کارشناسی ارشد محیط زیست - آمایش سرزمین پیام نور تهران، d.naseri1990@yahoo.com

مصطفی غنمی جابر ، دانشجوی دوره دکتری ژئومورفولوژی دانشگاه خوارزمی تهران، yanan_ot1362@yahoo.com

چکیده :

برداشتی نادرست از مفهوم رشد و توسعه سبب تخریب روزافزون منابع طبیعی در ادوار گذشته شده است به گونه ای که ادامه روند چنین تخریبی کشورها را به فکر راه حلی برای حفظ این منابع خدادادی انداخت و مفهوم توسعه ی پایدار پدیدار گشت. برای تحقق اهداف توسعه ی پایدار نیز بکارگیری فرایند آمایش سرزمین موثرترین و ارزانه ترین و بهترین راه می باشد چراکه سبب تضمین موجودیت منابع فعلی برای استفاده ی حال و آینده میگردد. در این مقاله به مروری بر مفهوم توسعه ی پایدار و آمایش سرزمین و ارتباط بین این دو پرداخته شده است.

کلید واژه ها: آمایش سرزمین ، رشد و توسعه ، توسعه ی پایدار.

Abstract:

Incorrect interpretation of the concept of growth and development, have depleted natural resources continually in the past decades. So that, continuation of this trend forced countries to find a way to solve this problem and then, the concept of sustainable development was appeared. The best, effective and the cheapest way to achieve to the concept of the sustainable development is utilize land use planning process. Because, using land use planning concept guaranties the availability of current resources for using in now and in the future. In this article the concept of the sustainable development and land use planning and their relationship has been studied.

Keywords : Land use planning, Growth and Development, Sustainable development.

مقدمه :

توسعه یعنی رشد و گسترش همه ی شرایط و جنبه های مادی و معنوی زندگی اجتماعی و فرایندی است در جهت بهبود بخشیدن به کیفیت زندگی افراد جامعه؛ فرایندی که کوشش های مردم و دولت را در بهبود اوضاع اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی هر محل هماهنگ میکند و مردم را برای مشارکت در پیشرفت ملی توانا سازد (نوابخش و ارجمندسیاه پوش، ۱۳۸۸).

هدف نهایی توسعه، بهبود سطح زندگی افراد جامعه از طریق کاهش فقر، بیکاری، و نابرابری است. تا اوایل دهه ی هشتاد میلادی با حاکم بودن الگوواره رشد، تصور بر این بود که تنها راه رسیدن به توسعه، افزایش رشد اقتصادی است. افزایش رشد اقتصادی نیز منوط به افزایش تولید و مصرف و استفاده ی بیش از پیش از منابع طبیعی بود. بدین ترتیب چرخه ی معیوب رشد اقتصادی، افزایش جمعیت، تخریب منابع طبیعی ،

آلودگی محیط زیست، تخریب لایه ی اوزون و ... شکل گرفت (Dixon, 1991). گستردگی و شدت بهره برداریهای انسان از منابع طبیعی کره زمین، طی قرن بیستم به بروز صدمات چشمگیری بر اجزای اصلی تشکیل دهنده ی بیوسفر، برای مثال جو، پوشش گیاهی، اراضی و تنوع زیستی منجر شده است (نواپخش و ارجمندسیاه پوش، ۱۳۸۸).

سازمان ملل متحد در سال ۱۹۸۳ به منظور رفع مشکلات پیش آمده، کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه را ایجاد کرد که در گزارش نهایی خود با عنوان ((آینده ی مشترک ما)) رویکرد جدید توسعه ی پایدار را مطرح ساخت. در این گزارش توسعه ی پایدار بدین صورت تعریف گردید: ((توسعه ای که نیازهای نسل کنونی را بدون در خطر قرار دادن توانایی نسل آینده در رفع نیازش هایشان، برآورده سازد)) (آراسته و امیری، ۱۳۹۱).

در واقع توسعه ی پایدار توسعه ای است که هر سه هدف اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی را تامین میسازد (خوش آموز و همکاران، ۱۳۸۹). بر طبق نظر کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه، اهداف کارردی توسعه ی پایدار عبارتند از: ۱- افزایش رشد اقتصادی؛ ۲- تغییرکیفیت رشد زندگی؛ ۳- رفع نیازهای ضروری برای اشتغال، غذا، انرژی، آب و بهداشت؛ ۴- کنترل جمعیت در حد پایدار؛ ۵- حفاظت و نگهداری منابع؛ ۶- دگرگونی فناوری؛ ۷- توجه همزمان به محیط زیست و اقتصاد در تصمیم گیری ها؛ ۸- دگرگونسازی روابط اقتصادی بین المللی؛ و ۹- مشارکتی کردن توسعه (کریم و هاشمی، ۱۳۸۸).

جمع بندی تعاریف و برداشتهای مختلف از توسعه پایدار نشان می دهد که توسعه پایدار مفهومی ثابت و ایستا نیست بلکه حرکتی مستمر و رو به تحول از انطباق و سازگاری است که طی آن، بهره برداری از منابع برای سرمایه گذار بها و جهت گیری توسعه فناوری به گونه ای صورت می گیرد که بتوان پاسخگویی نیازهای بالقوه و بالفعل انسان بود. در این مفهوم، انسان در مرکز و محور توجه قرار گرفته است و همه ابعاد زندگی بشر را در بر می گیرد (ADAMS, 1990).

بنابراین، منظور از توسعه پایدار تنها حفاظت از محیط زیست نیست بلکه مفهوم ی جدید از توسعه اقتصادی و اجتماعی است، توسعه ای که عدالت و امکانات زندگی را برای تمامی مردم جهان مد نظر قرار می دهد (Dixon, 1991).

بدین ترتیب با توجه به مفهوم توسعه ی پایدار میتوان این چنینی نتیجه گرفت که در برنامه ریزی های منطقه ای برای رسیدن به توسعه ی پایدار لازم است تا ۳ هدف اصلی و مهم زیر در دستور کار برنامه ریزی منطقه ای صورت بگیرد؛ ۱- حفاظت از منابع ارزشمند طبیعی؛ ۲- بهره برداری متناسب و مناسب از منابع طبیعی و ۳- ساز و کارهای اقتصادی-اجتماعی مناسب (خوش آموز و همکاران، ۱۳۸۹).

امروزه رشد جمعیت، گسترش فعالیتهای انسان در طبیعت، کاربریهای نامناسب اراضی و بهره برداری بی رویه و غیر اصولی از منابع آب، خاک و پوشش گیاهی، عرصه های وسیعی از کشور را در معرض بیابانزایی و تخریب اراضی قرار داده است، که نتیجه آن بروز عواملی چون زوال پوشش گیاهی، فرسایش و کاهش حاصلخیزی خاک، کاهش تولید، بیکاری و پیامدهای منفی اقتصادی-اجتماعی شده است. لذا مقابله با این وضعیت نیازمند یک برنامه جامع استفاده از سرزمین آب و زمین می باشد، که در آن کاربری ها در یک چارچوب مشخص بصورت منطقی و متناسب با توان محیط انتخاب شود. یکی از مواردی که در این راستا کمک شایانی می نماید، ارزیابی توان بالقوه منابع طبیعی به مفهوم عام و بعنوان بستر فعالیتها جهت برنامه ریزیهای مختلف است. ارزیابی توان محیط عبارت از برآورد سطح یا کلاس استفاده ممکن انسان از سرزمین برای کاربریهای مختلف می باشد (مخدوم، ۱۳۸۹). اجرای ارزیابی توان محیط زیست بعنوان پایه و اساس اجرای فرایند آمایش سرزمین در مناطق مختلف میباشد (مخدوم و همکاران، ۱۳۹۰).

در عین حال انجام توسعه از نوع پایدار در چارچوب طرح های آمایش سرزمین (منطقه ای) بهترین، ارزانتین و موثرترین راه حل مشکل تخریب محیط زیست، بازدهی اقتصادی و رفاه اجتماعی است (مخدوم، ۱۳۸۹).

آمایش سرزمین به معنی تخصیص کاربری به واحدهای مشخصی از سرزمین با توجه به توان فیزیکی و اکولوژیکی آن است. در این فرایند تنها نوع فعالیت بلکه مکان آن نیز مشخص میشود. هدف از آمایش سرزمین دستیابی به توسعه ی پایدار است (خوش آموز و همکاران، ۱۳۸۹). در واقع آمایش سرزمین علمی است که با توجه به ویژگی های اکولوژیک سرزمین و شرایط اقتصادی- اجتماعی آن، نوع استفاده بهینه از سرزمین را مشخص میسازد (مخدوم و همکاران، ۱۳۹۰).

آمایش سرزمین طبق ضوابطی با نگرش بازده پایدار و درخور بر حسب توان و استعداد کیفی و کمی سرزمین برای استفاده های مختلف انسان از آن به تعیین نوع کاربری از سرزمین می پردازد و از هدر رفتگی منابع طبیعی و ضایع شدن محیط زیست و در نتیجه فقر انسانی که روی زمین حاکم هست می کاهد (ملک قاسمی و بابایی کفاکی، ۱۳۸۳).

بنابراین برای جلوگیری از بروز ضایعات زیست محیطی و تخریب پوشش طبیعی که در نتیجه ی استفاده ی نادرست از سرزمین رخ میدهد، اجرای آمایش سرزمین به عنوان یک راه حل منطقی متداول گشته است (سرهنگ زاده و مخدوم، ۱۳۷۴).

برنامه ریزی فضایی در کشورهای مختلف جهان از نظر شکل و محتوا یکسان نمیشد. این نوع برنامه ریزی در جوامع گوناگون، به دلایل مختلف از جمله تجربه تاریخی متفاوت، ساختار حکومت، میزان توسعه یافتگی، دیدگاه های سیاسی و تفاوتیهای جغرافیایی شکل های مختلفی به خود گرفته است (شریف زادگان و رضوی دهکردی، ۱۳۸۹).

سابقه ی طرح مقوله ی آمایش سرزمین در ایران به سالهای پیش از انقلاب برمیگردد و بررسی و تجزیه ی مطالعات نخستین آن، در دهه شصت مورد توجه قرار گرفته است و کشور ایران در حال حاضر، بیش از شش دهه، سابقه ی برنامه ریزی را در کارنامه ی خود دارد. فکر آمایش سرزمین در ایران در اواخر سال ۱۳۴۵، در موسسه ی مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، طی گزارشی با عنوان مسئله ی افزایش جمعیت

تهران و تسریع توسعه ی اقتصادی سراسر کشور با ایجاد فعالیتهای جدید در مناطق مختلف عنوان شده بود. در دوران انقلاب ، مطالعات طرح پایه ی آمایش سرزمین اسلامی در نیمه ی نخست دهه ی ۷۰-۱۳۶۰ به وسیله ی دفتر برنامه ریزی منطقه ای سازمان برنامه و بودجه شکل گرفت (لطیفی، ۱۳۸۸).

روش تحقیق:

با توجه به موضوع پژوهش، حوزه مطالعاتی و موضوع آن، روش پژوهش از نوع اسنادی بوده و اطلاعات مورد نیاز نیز بیشتر از طریق منابع مدون و معتبر علمی گرد آوری شده است. به طوری که با مطالعه مقالات، کتب و سایر منابع علمی مربوط به توسعه ی پایدار ، مفهوم، اهداف و فرایند بکارگیری توسعه ی پایدار در مدیریت مناطق و ضرورت بکارگیری آن مطرح شده و سپس فرایند آمایش سرزمین بدلیل ماهیت کار و اهدافی که دارد بعنوان ابزاری برای دستیابی به اهداف توسعه پایدار معرفی میشود.

نتایج:

نتایج این تحقیق نشان میدهد که امروزه بدلیل افزایش مشکلات زیست محیطی موجود در سطح منابع طبیعی دنیا بخصوص کشورهای جهان سوم، تقریباً تمامی کشورها بدنبال راه حلی برای حفظ این منابع خدادادی برای نسلهای آینده خود هستند. برگزاری کنفرانسهای متعدد در این زمینه و تبادلات فکری بین متخصصان امر در نهایت زمینه ساز ظهور مفهوم توسعه پایدار شد و کشورها امروزه برای حفظ منابع خود، مفهوم توسعه ی پایدار را سرلوحه کار خود قرار داده اند تا به اهداف خود در زمینه ی استفاده، نگهداری و حفظ این منابع برسند. امروزه تقریباً تمام کشورهای دنیا به این نتیجه رسیده اند که اگر از منابع خود بدون در نظر گیری پتانسیل ها و قابلیت های سرزمین خود دست به بهره برداری از این منابع بزنند این منابع خیلی زود به پایان خواهد رسید و با مشکلات زیادی مواجه خواهند شد. لذا امروزه اکثر کشورها قبل از آنکه دست به بهره برداری از منابع خود بزنند ابتدا مطالعات اکولوژیکی و اقتصادی - اجتماعی منابع سرزمین خود را انجام داده و سپس با استفاده از این مطالعات انجام شده ارزیابی توان مناطق مختلف خود را برای کاربری های گوناگون انجام داده و بعد از مشخص شدن نوع کاربری و طبقه ی کاربری متناسب با قابلیت و استعداد سرزمین خود، اقدام به بهره برداری از سرزمین هایی خود میکنند. بکارگیری ارزیابی توان زیست محیطی مناطق بعنوان پایه و اساس فرایند آمایش سرزمین، باعث استفاده ی درخور و شایسته از محیط شده و این همان چیزی است که بخشی از مفهوم توسعه ی پایدار را بیان میکند.

نتیجه گیری:

در قرنهای گذشته تصور عمومی براین بود که برای رشد و توسعه در جوامع باید رشد اقتصادی در کشورها بوجود آید و برای اینکار از منابع طبیعی موجود همچون جنگل ها و ... استفاده میشود و همین امر باعث استفاده ی بیش از حد توان از منابع طبیعی شد و مقدمات روند رو به رشد تخریب منابع طبیعی را بوجود آورد. از پیامدها چنین فرایندی افزایش آلودگی، کاهش تنوع زیستی، تخریب منابع ، کاهش منابع آب شیرین، جنگل زدایی، افزایش سطح آب دریاها و ... بود. ادامه ی چنین روندی باعث شد تا کشورها به فکر راه کاری برای حفظ منابع طبیعی خود باشند و از افزایش تخریب آن جلوگیری نمایند که برای این امر کنفرانسهای متعددی در سراسر جهان برگزار شد. مفهوم توسعه ی پایدار همزمان با انتشار گزارش <<آینده ی مشترک ما>> توسط کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه در سال ۱۹۸۷ در دستور کار برنامه بین المللی قرار گرفت. ادامه ی برگزاری چنین کنفرانسهای موجب شد تا

کشورها در برنامه ریزی ها محلی، منطقه ای و ملی خود مفهوم توسعه ی پایدار را در نظر گرفته و در راستای تحقق اهداف توسعه ی پایدار گام بردارند.

بکارگیری آمایش سرزمین ارزانتترین، موثرترین راه حل مشکل تخریب محیط زیست، بازدهی اقتصادی و رفاه اجتماعی است، البته اگر طرح های توسعه برمعیارهای اقتصادی و رشد اقتصادی استوار باشند.

برای بکار گیری فرایند آمایش سرزمین از ارزیابی توان اکولوژیک بهره گیری میشود که با استفاده از منابع فیزیکی، زیستی و اقتصادی اجتماعی است. در واقع کاربری های کلان کشاورزی، مرتعداری، جنگلداری و جنگلکاری، آبیاری، پروری، حفاظت، اکوتوریسم و توسعه ی شهری صنعتی و روستایی با استفاده از فن ارزیابی توان محیط زیست، نوع توان و طبقه ی توان کاربری های مختلف در سرزمین مشخص میشود و با استفاده از آمایش سرزمین کاربری های گوناگون در کنار یکدیگر چینش میشوند. اجرای این فرایند موجب کاهش فرسایش خاک، کاهش آلودگی ها، افزایش تنوع زیستی و در یک کلام تحقق اهداف توسعه ی پایدار میشود.

منابع فارسی :

- ۱- آراسته، ح.ر.، امیری، ا.، ۱۳۹۱، " نقش دانشگاه ها در آموزش توسعه ی پایدار"، نشریه ی نشاء علم، ۲، (۲۹-۳۶).
- ۲- خوش آموز، گ.، طالعی، م.، منصوریان، ع.، ۱۳۸۹، " الگوریتم های ژنتیک و حل مسائل آمایش سرزمین"، فصلنامه ی جغرافیایی آمایش محیط، ۱۱، (۸۶-۹۷).
- ۳- سرهنگ زاده، ج.، مخدوم، م.، ۱۳۷۴، "آمایش سرزمین منطقه ی حفاظت شده ی ارسباران"، محیط شناسی، ۲۰، (۳۲-۴۲).
- ۴- شریف زادگان، م.ج.، رضوی دهکردی، س.ا.، ۱۳۸۹، "ارزیاب یفرایند برنامه ریزی آمایش سرزمین در ایران و راه کارهای بهبود آن"، محیط شناسی، ۷، ۸۷-۱۰۰.
- ۵- کریم، م.ج.، هاشمی، ا.، ۱۳۸۸، "نظرسنجی از روستاییان در مورد چالش های توسعه ی پایدار روستایی: مطالعه ی موردی دهستان ساروق، شهرستان اراک"، فصلنامه ی روستا و توسعه، ۲، (۱۵۵-۱۷۸).
- ۶- لطیفی، غ.ر.، ۱۳۸۸، "سیر تحول برنامه های آمایش سرزمین در برنامه های قبل و بعد از انقلاب"، برنامه ریزی رفاه و توسعه ی اجتماعی، (۱۱۲-۱۴۶).
- ۷- مخدوم، م.، ۱۳۸۹، " شالوده ی آمایش سرزمین"، دهم، (۱-۲۸۰)، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- ۸- مخدوم، م.، درویش صفت، ع.ا.، جعفرزاده، ه.، مخدوم، ع.ر.، ۱۳۹۰، "ارزیابی و برنامه ریزی محیط زیست با سامانه های اطلاعاتی جغرافیایی(GIS)"، چاپ ششم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- ۹- ملک قاسمی، ع.، بابایی کفاکی، س.، ۱۳۸۳، "معرفی گونه های مناسب جنگل کاری و توسعه ی فضای سبز در مناطق نیمه خشک با استفاده از GIS و براساس اصول آمایش سرزمین"، علوم کشاورزی، (۶۹-۸۰).
- ۱۰- نوابخش، م.، ارجمند سیاه پوش، ا.، ۱۳۸۸، "مبانی توسعه ی پایدار شهری"، اول، (۱-۴)، انتشارات جامعه شناسان، تهران.

References:

- 11- Adams, W. M. (1990), "Green Development: Environment and Sustainability in the Third World". London: Rutledge, 1, P. 42-68.

12- Dixon, Chris., (1991), "Rural Development in Third World", London:
Routledge, 2, P. 25-38.

13- The World Commission on Environment and Development (1987). " Our Common Future". Oxford
University Press: New York,1,P. 15-36.

ارزیابی و بررسی تأثیر بازارچه مرزی بر ساختار نقش اقتصادی مطالعه موردی (بازارچه مرزی صنم بلاغی شهرستان پلدشت)

نویسندگان: محمد کاظمی، چنگیز شابویی، سید احمد حیدری نیا، داوود معمار

دانشجوی دکتری آبخیزداری دانشگاه هرمزگان E-mail: Mohamad.kazemi86@gmail.com

دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی آمایش سرزمین دانشگاه هرمزگان و نویسنده مسول

Email: shaboie.stu@hormozgan.ac.ir & shaboirashid@yahoo.com

دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی آمایش سرزمین دانشگاه تبریز

E-mail: ahmad.heydarinia461@gmail.com

دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی آمایش سرزمین دانشگاه هرمزگان memar.stu@hormozgan.ac.ir

چکیده :

این تحقیق، حاصل پژوهشی کتابخانه ای از بازارچه صنم بلاغی در استان آذربایجان غربی واقع در شهرستان پلدشت است که با استفاده از روشهای کمی و کیفی صورت گرفته است. در این مقاله سعی شده است بررسی و ارزیابی تأثیر این بازارچه در ساختار نقش های اقتصادی شهرستان پلدشت، مورد ارزیابی قرار گرفته است. هدف این تحقیق پاسخ به این سوال است که این بازارچه چگونه بر ساختار نقش اقتصادی شهرستان پلدشت تأثیر بگذارد. باتوجه تحلیل های که در سال ۱۳۹۰ نسبت به سال ۱۳۸۵ صورت گرفته است، مشاغل در سال ۱۳۸۵ بترتیب در بخش کشاورزی، خدمات، صنعت ۶۰.۴۵ درصد، ۲۵.۹۱ درصد و ۱۱.۱۸ درصد بوده است و با رونق و توسعه بازارچه مرزی در سال ۱۳۹۰ بترتیب در بخش کشاورزی، خدمات، صنعت ۱۹.۶۳ درصد، ۶۳.۰۲ درصد و ۱۱.۱۴ درصد شده است. این بازارچه تغییرات قابل توجه در ساختار نقش اقتصادی این شهرستان در طی این چند سال بوجود آورده است.

واژه کلیدی: بازارچه مرزی، بخش خدمات، پلدشت، ساختار نقش های اقتصادی، مناطق مرزی

Abstract:

The survey results from market research library of Sanam-Bolaghi Azerbaijan is located in the city Poldasht using qualitative and quantitative methods. This paper attempts to assess the economic impact of the market in the city Poldasht, has been evaluated. The purpose of this research is to answer the question of how these markets affect the economic role of the border region According to the analysis carried out in 1390 compared to 1385 is Jobs in 1385, respectively, in agriculture, services, industry, 60.45 percent, 25.91 percent and 11.18 is Drsdv And in 1390, respectively, with prosperity and development of the borderline market in agriculture, services, industry, 19.63 percent, 63.02 percent and 11.14 percent are . Significant changes in the economic role of the city in the past few years have created.

Keywords: Feedback border, Poldasht, The role of economic, Border, Services

مقدمه :

امروزه افزایش بی رویه جمعیت با توجه به ضعف امنیت و نگهداشت جمعیت (تثبیت جمعیت) در مناطق مرزی، افق بسیار پیچیده ای برای آینده نواحی حاشیه ای پدید آورده است. در دنیای آینده کشوری موفق خواهد بود که بتواند مشکلات جمعیتی خود را به حداقل برساند و با استفاده از راهکارهای مختلف اقتصادی، اجتماعی و امنیتی بتواند جمعیت را به ماندن در نواحی مرزی و محل تولدشان علاقه مند نماید (رضایی، ۱۳۸۰: ۱۷). با ایجاد بازارچه مرزی ساختار نقش های اقتصادی ساکنین روستاهای مرزی منطقه که سالیان متممادی به کشاورزی سنتی و نیمه مکانیزه خویش اتکا داشتند، با افتتاح این بازارچه ها، تعدادی از روستاییان با فرصت های شغلی جدیدی همچون دست فروشی، خدمات، مبادله ارز، مهمانداری، رانندگی، غرفه داری، کارگری و نمایندگی شرکت های بیمه، شرکت های حمل و نقل کالا و مسافری مواجه و مشغول به کار شده اند. راه اندازی و ایجاد بازارچه های مرزی به عنوان اهرمی از فعالیت های اقتصادی در مناطق مختلف خصوصاً در مناطق مرزی کشور، دارای آثار مختلف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بوده است. در بعد اقتصادی، ایجاد بازارچه در نواحی روستایی بویژه در مناطق مرزی می تواند فرصت هایی از جمله: ایجاد اشتغال مستقیم و غیر مستقیم برای جوانان منطقه در بخش های حمل و نقل بار و مسافر، رستوران و خدمات مربوط به آن، صدور تولیدات کشاورزی و دامی با قیمت های مناسب به کشورهای همجوار، افزایش درآمد و سطح رفاه روستائیان از طریق تبادل کالاها، کاهش بیکاری، رسمی کردن مبادلات بین ایران و کشورهای همسایه و همچنین در افزایش تعداد و تنوع مشاغل موجود در روستا موثر باشد (دهمرده و شهرکی، ۱۳۸۷: ۵۶-۷). بازارچه های مرزی علاوه بر اثرات مثبت اقتصادی دارای آثار منفی نیز می باشند. از جمله آثار منفی آن می توان به ورود کالای قاچاق به کشور و خروج ارز از آن، ورود کالای مشابه و لطمه به تولیدات داخلی، تحمل گرایبی، ایجاد شغل های کاذب و پر درآمد و کاهش کشاورزی، ترک تحصیل دانش آموزان جهت

اشتغال در مشاغل کاذب اشاره کرد (دهمرد هوشهرکی، ۱۳۷۸: ۶۱). بازارچه مرزی را می توان این گونه بیان کرد: «بازارچه در مقیاسی خرد و کوچک و دارای شرایط و قوانین خاصی است که آن را از مفهوم بازار متمایز می کند. مسلماً این قوانین و خصوصیات بسته به شرایط پیرامونی که هر بازارچه در آن واقع می شود متفاوت است (اداره کل مقررات صادرات و واردات، ۱۳۸۰: ۲۲) و همچنین در جای دیگر وزارت کشور بازارچه را اینگونه تعریف می کند: بازارچه مرزی محوطه ای است محصور واقع در نقاط صفر مرزی و در جوار گمرکات، مجاز به انجام تشریفات ترخیص کالا، یا مکانهایی که طبق تفاهم نامه های منعقد شده بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهایی همجوار تعیین می شود. اهالی دو طرف مرز می توانند تولیدات و محصولات محلی خود را با رعایت مقررات صادرات و واردات جهت داد و ستد در این بازارچه ها عرضه نمایند (وزارت امور اقتصادی و دارایی، ۱: ۱۳۷۱). مقاله حاضر تلاشی است در جهت ارزیابی و بررسی تأثیر بازارچه مرزی بر نقش های اقتصادی شهرستان پلدشت را مورد مطالعه قرار می دهد.

محورهای اصلی ایجاد بازارچه های مرزی:

۱. ایجاد توسعه در روابط اقتصادی و تجاری مناطق مرزی و کاهش میزان فقر؛
۲. ایجاد اشتغال، امنیت، تثبیت جمعیت در حواشی مرزها؛
۳. جلوگیری از به هدر رفتن سرمایه های ملی بوسیله قاچاق کالا؛
۴. تغییر ساختار نقش های اقتصادی در مناطق مرزی؛
۵. رونق اقتصادی و تحرک اجتماعی در راستای نیل به توسعه در نواحی روستایی حاشیه مرز؛
۶. ایجاد ارتباطات فرهنگی، اقتصادی مردم و تجار خارج از مرز با نواحی کشور (وزارت کشور، پیشین)؛

طرح مسئله:

بازارچه مرزی توسط دولت در سال ۱۳۶۷ بطور غیر رسمی و در سال ۱۳۷۲ به صورت رسمی تأسیس شد (اسماعیل زاده، خالد، ۱۳۸۴). بازارچه مرزی با هدف گسترش روابط تجاری و ایجاد اشتغال در مناطق مرزی تأسیس می شوند و به عنوان نهاد نوینی که توانایی حل بسیاری از مشکلات مناطق مرزی را دارا می باشند مطرح هستند. بازارچه مرزی از عمده ترین روش های متحول کننده شهرهای مرزی محسوب می شوند که می تواند تحول بنیادی در کارکرد، تولید، اشتغال و در نهایت ساختار اقتصادی و کالبد شهرهای مرزی ایجاد کند. (بی سخن و جباری، ۱۳۸۹). بازارچه های مرزی چه تأثیری بر ساختار نقشهای اقتصادی منطقه مرزی دارد؟ قبل از ایجاد بازارچه های مرزی، مناطق مرزی بویژه نواحی روستاهای مرزی در مقایسه با مناطق مرکزی کشور دارای ویژگی های عمده ای از جمله انزوای جغرافیایی مناطق مرزی، دوری از قطب های صنعتی - اقتصادی و توسعه نیافتگی در ایجاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بوده اند. (محمدی و فخر فاطمی). مناطق مرزی به علت دوری از قطب های صنعتی - اقتصادی و مراکز خدمات بیشتر در بخش اول (کشاورزی و دامداری) فعالیت دارند و بخش صنعت و خدمات قبل از ایجاد بازارچه های مرزی در مناطق مرزی چندان مورد توجه ساکنین مرزی قرار نمی گرفت و به علت کمبود امکانات و خدمات به مناطق مرزی بیشتر ساکنین به مناطق شهری مهاجرت می کردند. با مهاجرت بویژه قشر جوان ساختار اقتصادی مناطق مرزی دچار تحول فاحشی می شود و یکی دیگر از عواملی موجب تغییر ساختار اقتصادی ثابت نبودن جمعیت مناطق مرزی است. با ایجاد بازارچه های مرزی تحولات عدیده ای در ساختار های اقتصادی بویژه بخش خدمات رسانی در مناطق مرزی شده است.

هدف تحقیق:

هدف از انجام پژوهش این است که با توجه به تأثیر بازارچه مرزی بر ساختار های اقتصادی در شهرستان پلدشت به سوالات زیر پاسخ دهد.

- ۱- بازارچه های مرزی چه تأثیری بر ساختارهای اقتصادی منطقه مورد مطالعه دارد؟
- ۲- بازارچه های مرزی چگونه می تواند موجب افزایش بخش سوم اقتصادی (خدمات) منطقه مورد مطالعه شود؟

فرضیه تحقیق:

- ۱- فرض می شود بین ایجاد بازارچه های مرزی و ساختار نقش های اقتصادی مناطق مرزی یک رابطه مستقیم وجود دارد.
- ۲- بنظر می رسد با افزایش اشتغال در بازارچه های مرزی، اشتغال در بخش خدمات نیز افزایش می یابد.

روش تحقیق:

در این تحقیق با استفاده از روش های کتابخانه ای و غیر مستقیم به مطالعات پرداخت شده است که شامل موارد زیر می باشد. روش کتابخانه ای شامل: استفاده از اسناد و مدارک، آمار و اطلاعات موجود منطقه در سرشماری ها و کتب و مقالات.

معرفی محدود مطالعه:

پلدشت (عربلر) یکی از شهرهای شمالی استان آذربایجان غربی در شمال غرب ایران است. این شهر مرکز سیاسی و اداری شهرستان پلدشت است. مردم پلدشت پیرو مذهب شیعه و سنی بوده، به ترکی آذربایجانی و کردی کرمانجی سخن می گویند و جمعیت آن در سال ۱۳۸۵ خورشیدی برابر با ۸۵۸۴ نفر بوده است. از این شهر به راحتی می توان شهر «شاهتختی» در جمهوری خودمختار نخجوان و حتی ساختمان های شهر نخجوان را دید. پلدشت-شاهتختی در محدوده ی مرز ایران و جمهوری خودمختار نخجوان با حضور پرویز داوودی معاون اول رییس جمهوری و الهام علی اف رییس جمهوری آذربایجان در سال ۱۳۸۶ افتتاح شد. ایران و جمهوری خودمختار نخجوان دارای ۱۲۵ کیلومتر مرز مشترک آبی در استان آذربایجان غربی هستند که تردد بین دو سوی مرز از طریق این پل انجام می گیرد. پلدشت در کناره رود ارس واقع شده است. این بخش ناحیه ای جلگه ای و شنزار می باشد و قسمتی از آن کوهستانی است. هوای آن نسبت به دیگر بخش ها گرمتر است. رود زنگبار نیز دقیقاً از مرکز شهر می گذرد و به ارس می ریزد. بر خلاف ماکو که دارای طبیعتی کوهستانی است، پلدشت دارای آب و هوای نیمه خشک و زمستان بسیار سرد و تابستانی گرم است. این شهر در یک دشت مسطح مابین دو دشت شیبلو و زنگنه واقع شده است. نام این شهر هم از این مورد نشأت گرفته است. البته آن سوی رود ارس، کاملاً کوهستانی است که این خود یکی از موارد جالب و دیدنی این منطقه به حساب می آید. حاشیه رود ارس (آراز) در اطراف این شهر پوشیده از جنگل است که زیبایی خاصی به آن داده است. ضمناً محیط مناسبی برای چرای حیوانات به حساب می آید. پلدشت

شامل سه دهستان : چایپاسار جنوبی (۱۳۷۹ کیلومتر مربع وسعت)، قره قویون (۶۲۱/۷ کیلومتر مربع وسعت)، ۹ گچلرات (۸۷۰ کیلومتر مربع وسعت) و در سال ۱۳۶۵ مجموعاً شامل ۱۶۵ آبادی بوده است.
صنم بلاغی: به دلیل ارتباط و پیوند تاریخی بین مردمان آذربایجانی ایران و جمهوری خودمختار نخجوان بازارچه صنم بلاغی در سال ۱۳۷۱ تاسیس و افتتاح گردید. این بازارچه ۱۴۰۰۰ متر مربع مساحت دارد و دارای ۲۰ غرفه به همراه امکانات جانبی است که ۱۵ تعاونی با ۲۳۰۰ عضو در آن مشغول به کارند. این بازارچه در ۲۰ کیلومتری ماکو قرار دارد. کالاهای وارداتی از این بازارچه لوازم یدکی خودرو و صادراتی مصالح ساختمانی، میوه و تره بار، مصنوعات صنعتی و صنایع چوبی است.

مبانی نظری تحقیق:

«بازارچه در مقیاسی خرد و کوچک و دارای شرایط و قوانین خاصی است که آن را از مفهوم بازار متمایز می کند. مسلماً این قوانین و خصوصیات بسته به شرایط پیرامونی که هر بازارچه در آن واقع می شود متفاوت است . (اداره کل مقررات صادرات و واردات، ۱۳۸۰: ۲۲).

بازارچه مرزی محوطه ای است محصور در نقطه صفر مرزی یا مکانهایی که طبق تفاهم نامه های منعقد شده بین ایران و کشور های همجوار ایجاد شده و امکان صادرات و واردات کالا را با برخی تسهیلات میسر می کند . از جمله تسهیلاتی که در حال حاضر این بازارچه ها برای مرزنشینان فراهم نموده، سهولت در صادرات کالا عدم نیاز به ثبت سفارش و پرداخت هزینه ثبت سفارش برای واردات کالایی است در مقابل صادرات صورت گرفته و ترخیص آنها بر مبنای فاکتور فروش بازارچه مقابل یا ارزیابی ارزش آنها توسط ارزیاب گمرک صورت می گیرد.

اولین بازارچه مرزی کشور در سال ۱۳۶۷ تاسیس شد اما اکثر بازارچه پس از تدوین قوانین و آیین نامه اجرایی که در سالهای ۱۳۷۱ و ۱۳۷۲ صورت گرفته ، تاسیس شده اند.

جدول شماره ۱: مشخصات کلی بازارچه های مشترک مرزی در استان آذربایجان غربی

درد	نام بازارچه	نوع بازارچه	کشور همسایه	وصیف ت فعلی	ک د
۱	پیرانشهر	ویژه	عراق	درحال فعالیت	۱
۲	رازی	مرزی مصوب	ترکیه	درحال فعالیت	۵
۲	سرو	مرزی مصوب	ترکیه	درحال فعالیت	۶
۴	ساری سو	مرزی مصوب	ترکیه	درحال فعالیت	۴
۵	صنم بلاغی	مرزی مصوب	جمهوری آذربایجان	درحال فعالیت	۳
۶	قاسم رش	مرزی مصوب	عراق	درحال فعالیت	۲
۷	اشنویه	مرزی مصوب	عراق	درحال فعالیت	۷

موضوع اصلی همه اقتصاددان ها کمابیش تخصیص و توزیع منابع کمیاب است . (نوری ، کاخکی . ۱۳۸۸: ۶۸) . روابط تجاری و تبادلات کالایی بین کشورهای همسایه در محدوده مرزی توصیف کننده اقتصادی مرزی است بدین صورت که جایجایی کالا در میان کشورها و به دست آوردن بازار کالایی جهت رشد و توسعه و ایجاد اشتغال و در آمد سرانه و ملی در سرلوحه برنامه های یکایک دولت در سطح بین المللی از جمله ایران قرار دارد. در این راستا آسانترین روش کسب بازارها، بازار کشورهای همسایه همجوار به دلیل مزیت نسبی معین و از پیش تعریف شده است.
(www.taavon.ir). بازارچه مرزی ایجاد شده در مناطق مرزی ساختار های اقتصادی مناطق مرزی را دچار تغییر یا علاوه بر نقش های موجود در این منطقه نقش های جدید را برای اهالی این مناطق بوجود آورده است. حتی ساختار اقتصادی مناطق که بر پایه کشاورزی و دامپروری بوده است را به نقش های اقتصادی جدید نظیر خدمات ، گردشگری و غیر تغییر داده است. این شرایط در حالی امکان پذیر است که بازارچه های مرزی مورد حمایت دولت و سیاست مداران قرار بگیرد تا بتواند نقش خود را بخوبی ایفا کند و در غیر این صورت توانایی این را نخواهد داشت که بتواند ساختار نقش های اقتصادی مناطق مرزی را دچار تغییر و تحول کند.

نقش اقتصاد مرزی در اقتصاد مناطق مرزی:

برخی از اقتصاددانان ها بر این باورند که باز شدن مرزهای کشورهای همسایه به روی یکدیگر و گسترش داد و ستد برون مرزی، منابع اقتصادی ملت ها را به سوی فعالیتهای که بهره وری بالاتری دارند هدایت نموده و روند رشد و توسعه آنها را سرعت می بخشد (لیست ۱۳۸۷: ۱۴۴). بازارچه مرزی با هدف گسترش روابط تجاری و ایجاد اشتغال در مناطق مرزی تاسیس می شوند و به عنوان نهاد نوینی که توانایی حل بسیاری از مشکلات مناطق مرزی را دارا می باشند مطرح است. بازارچه مرزی از عمده ترین روش های متحول کننده شهرهای مرزی محسوب می شوند که می توان تحول بنیادی در کارکرد، تولید، اشتغال و در نهایت ساختار اقتصادی و کالبد شهرهای مرزی ایجاد می کند. (بی سخن و جباری ۱۳۸۹). لذا با توجه به این مطلب اقتصاد مرزی با رونق بخشیدن به تولیدات محلی و صنایع دستی و کشاورزی می تواند نقش بسیار موثری در توسعه اقتصادی منطقه ایفا نماید. در مورد شهرستان مورد مطالعه علی رغم اینکه اقتصاد غالب منطقه، اقتصاد کشاورزی می باشد. به غیر از از عده ای معدودی بزرگ مالکان، بقیه کشاورزی ها در حد معیشتی می باشد و از طرفی در سالهای اخیر با رشد مکانیزاسیون در فعالیت های کشاورزی میزان بیکاری و بویژه بیکاری فصلی که بیشترین میزان بیکاری در منطقه می باشد افزایش داشته است و با ایجاد بازارچه مرزی ساختار نقش های اقتصادی ساکنین روستاهای مرزی منطقه که سالیان متمادی به کشاورزی سنتی و نیمه مکانیزه خویش اتکا داشتند، و با افتتاح بازارچه مرزی، تعدادی از روستاییان با فرصت های شغلی جدیدی همچون دستت فروشی، خدمات، مبادله ازر، مهمانداری، رانندگی، غرفه داری، کارگری و نمایندگی شرکت های بیمه، شرکت های حمل و نقل کالا و مسافربری مواجه و مشغول به کار شده اند تغییر یافته است راه اندازی و ایجاد بازارچه های مرزی به عنوان اهرمی از فعالیت های اقتصادی در مناطق مختلف خصوصاً در مناطق مرزی کشور، دارای آثار مختلف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بوده است. در بعد اقتصادی، ایجاد بازارچه در نواحی روستایی بویژه در مناطق مرزی می تواند فرصت هایی از جمله: ایجاد اشتغال مستقیم و غیر مستقیم برای جوانان منطقه در بخش های حمل و نقل بار و مسافر، رستوران و خدمات مربوط به آن، صدور تولیدات کشاورزی و دامی با قیمت های مناسب به کشورهای همجوار، افزایش درآمد و سطح رفاه روستائیان از طریق تبادل کالاها، کاهش بیکاری، رسمی کردن مبادلات بین ایران و کشورهای همسایه و همچنین در افزایش تعداد و تنوع مشاغل موجود در روستا موثر باشد (دهمرد و شهرکی، ۱۳۸۷: ۷-۵۶). لذا اقتصاد مرزی با بیکاری و ایجاد در آمد های مناسب باعث رونق و توسعه اقتصادی در شهرستان مورد مطالعه شده و از جایگاه ویژه ای در اقتصاد منطقه بر خوردار می باشد.

جمعیت شهرستان مورد مطالعه:

براساس اطلاعات بدست آمده از سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۹۰ جمعیت کل شهرستان بالغ بر ۲۲۰۷۱ نفر می باشد. از سال ۱۳۸۷ از شهر به شهرستان تبدیل شد. اسمیت جمعیت را نیروی کار تلقی می کند (لشکرکی، ۱۳۸۹: ۵۴). و از طرفی در بین عوامل توسعه، عامل جمعیت با دارا بودن تخصص و تکنیک مهمترین نقش را در روند عوامل تکاملی توسعه بر عهده دارد (نظری، ۱۳۸۵: ۱۵).

تاثیر بازارچه مرزی بر ساختار نقش های اقتصادی شهرستان پلدشت:

بازارچه های مرزی به عنوان یکی از اهرمهای مهم در ایجاد اشتغال و توسعه روابط تجاری با کشورهای همجوار در سالهای گذشته پیوسته تاثیر قابل توجهی در فعالیت های اقتصادی کشور داشته اند. اگرچه کارکرد آنها توأم با برخی نارساییها است اما این بازارچه ها به نوعی مصداق و تبلور حضور مستقیم مردم در امور اقتصادی منطقه هستند و تاکنون توانسته اند در تحقق اهداف اقتصادی کشور همچون توسعه تجارت غیرنفتی گامهای موثری را بردارند و هم در ایجاد فرصتهای شغلی در شرایطی که مشکل بیکاری از جمله دغدغه های بزرگ دولت است، نقش مهمی را ایفا کنند. پلدشت زمانی یک روستای بزرگ بود که فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و سرازیر شدن مردم و کالاهای ابرقدرت بلوک شرق باعث تکان خوردن مختصر وضع اقتصادی ساکنین آن شد، خیابانهای آن توسعه یافت و بازارچه های مرزی فعال شدند. چه اینکه، باز شدن هر مرزی به دنبال رونق اقتصادی می آورد. در چند سال گذشته شهرستان پلدشت به علت قرار گیری در کنار رودخانه ارس دارای کارکرد کشاورزی بوده است و بیشتر مردم این شهرستان به کار کشاورزی و دام داری مشغول بوده اند.

در این شهرستان بیشتر گروه بزرگ سالان در بخش کشاورزی و دامداری شاغل هستند و در مقابل بیشتر گروه جوانان بیکار بوده و قشر جوان چندان به فعالیت کشاورزی علاقه مند نبوده به قاچاق کالاها و یا برای کار مورد علاقه ی خود به سایر شهرستان مهاجرت می کردند و این عوامل باعث می شد که جمعیت در مناطق مرزی چندان علاقه مند به سکونت نباشند. این شهرستان در چند دهه ی قبل دارای یک نقش اقتصادی بود و اقتصاد این شهرستان بر پایه محصولات کشاورزی و دامداری است. اما بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و تشکیل جمهوری آذربایجان، پلدشت از نظر تجاری اهمیت پیدا کرد و اکثر مردم به کار تجارت روی آوردند. یک بازارچه مشترک مرزی نیز در این شهر ایجاد شده است. تغییرات ساختاری در اقتصاد مناطق، یک فرایند نرمال، از اقتصاد زیستی تا اقتصاد تجاری و بالاخره به بازار منطقه تکامل می یابد. بنا به تز کارهای تجربی آیزارد (۱۹۶۰)، ای، ام، هوور، جوزف فیش و دیگران، رشد و توسعه مناطق، توالی نرمالی از تغییرات ساختاری در اقتصاد را از اقتصاد زیستی تا اقتصاد تجاری طی می کنند و در نهایت با تخصیص مناطق به فعالیت های بخش سوم یا تولید برای صادرات، تکامل می یابد. پیوسته از قدیم مناطق مرزنشین به سبب ناتوانیهای بالقوه به ویژه در بخش صنعت و خدمات جزء مناطق منزوی و محروم تلقی می شده اند. تاسیس و فعالیت بازارچه های مرزی نتیجه و فرایند سیاست های تمهیداتی دولت در جهت کمک کردن به اقتصاد این نواحی بوده است.

تاسیس بازارچه ها در مناطق مرزنشین کشور عملاً استراتژی نوینی در جهت ایجاد اشتغال، تثبیت جمعیت و بالاخره کسب درآمد از طریق عرضه خدمات و تجارت در مناطق مرزنشین بوده است. فعالیت بازارچه های مرزی باعث ایجاد اشتغال مستقیم و غیر مستقیم، همچنین تحرک شغلی مرزنشینان گردیده که سهم اشتغال غیر مستقیم به مراتب بیشتر از اشتغال مستقیم است استقرار بازارچه صنم بلاغی و ایجاد اشتغال برای ساکنین مرزنشین توانسته از مهاجرت ساکنان این منطقه به سایر شهرها بکاهد و تا حدود زیادی از اقتصاد غیر رسمی در این منطقه کاسته است. تاثیر بازارچه مرزی بر ساختارهای اقتصادی شهرستان پلدشت سبب شده از ساختارهای کشاورزی و دامداری و همچنین قاچاق کالا به سایر نقش های اقتصادی نظیر بخش خدمات شامل پرسنل، تجارت، حمل و نقل، هتل داری و مغازه داری و .... تغییر یابد همچنین فرصت اشتغال برای مرزنشینان فراهم می کند. یکی از مهمترین نقش های اقتصادی که می توان به آن اشاره کرد توریسم می باشد. با ایجاد این بازارچه مردم کشور همسایه برای دیدن مکان های تاریخی و باستانی به این شهر رفت و آمد می کنند در حال حاضر این شهرستان دارای ساختارهای اقتصادی گوناگونی است و دیگر تنها به بخش کشاورزی توجه نمی کنند بلکه به سایر بخش اقتصادی مانند بخش دوم (صنعت) و بخش سوم (خدمات) نیز توجه زیادی می شود و کاملاً به یک شهرستان با رویکرد اقتصادی متفاوت تبدیل شده است. با ایجاد بازارچه میزان بیکاری و میزان مهاجرت به سایر نقاط در این شهرستان تا حدود زیادی کاهش یافته است.

نتایج:

قبل از سال ۱۳۸۵ شهرستان پلدشت جزء شهر یا روستا بوده و شغل اکثر مردم کشاورزی و دامپروری بوده است. با توجه به تحلیل آماری سال ۱۳۸۵ میزان اشتغال در بخش کشاورزی ۶۰.۴۵ درصد بوده است و این نشانگر آن است که بیش از نیمی از مردم این شهرستان به کار کشاورزی می پردازند. در این سال های نقش اقتصاد کشاورزی بیش از سایر نقشهای اقتصادی بوده است. در این سال میزان بخش صنعت ۱۱.۱۸ درصد و میزان خدمات ۲۵.۹۱ درصد و فعالیت های نامشخص ۲.۴۶ درصد بر آورد شده است. در سال ۱۳۸۵ میزان زنان شاغل در بخش کشاورزی ۷۲.۴۵ درصد و میزان مردان شاغل در بخش کشاورزی ۵۲.۰۹ درصد بوده است این بیان گر این است که بیشتر مرد ها یا بیکار بوده اند یا به سایر نقاط کشور برای شغل مورد نظر خود مهاجرت کرده اند در بخش صنعت و بخصوص در بخش خدمات میزان ناچیزی چه مرد و چه زن مشغول به کار هستند با این که بازارچه مرزی در این سالها فعالیت داشته ولی نتوانسته چندان بر ساختار نقش های اقتصادی تأثیری بگذارد. اما در سال ۱۳۹۰ (یعنی از سال ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰) شرایط کاملاً تغییر یافته است.

جدول ۲: میزان اشتغال در بخش های مختلف اقتصادی در سال ۱۳۸۵:

نامشخص	خدمات	صنعت	کشاورزی	مرد و زن
۲.۴۶	۲۵.۹۱	۱۱.۱۸	۶۰.۴۵	مرد
۲.۱۴	۲۷.۱۰	۱۲.۶۷	۵۲.۰۹	زن
۴.۰۶	۲.۱۴	۲.۶۸	۷۲.۴۵	مرد
				زن

با توجه به تحلیل سال ۱۳۹۰ میزان اشتغال در بخش کشاورزی ۱۹.۶۳ درصد بوده است. در سال ۱۳۹۰ میزان اشتغال در بخش کشاورزی نسبت به سال ۱۳۸۵ کاهش چشم گیری داشته است و این نشان می دهد که به سایر نقش

های اقتصادی در این سال توجه خاصی شده است و تنها به بخش کشاورزی اکتفا نکرده اند و این خود یک نوع تغییر ساختار اقتصادی محسوب می شود. در این سال با توجه به کاهش چشم گیر کشاورزی در مقابل میزان بخش خدمات ۶۳.۰۲ درصد افزایش یافته است و این بیانگر این است که با ایجاد و رونق بازارچه مرزی در این سال ها موجب اشتغال زایی و مانع مهاجرت نیروی جوان به سایر نقاط کشور شده است. بخش صنعت نسبت به سال ۸۵ تغییر چندانی نکرده است و فعالیت های نامشخص ۷.۰۵ درصد بر آورد شده است میزان مردان شاغل در بخش خدمات ۶۲.۲۷ درصد و زنان ۶۹.۴۵ درصد می باشد و این نشانگر این است کسانی که به سایر نقاط مهاجرت کردند به علت ایجاد بازارچه مرزی دوباره به دیار خود بازگشته اند و همچنین فرصت اشتغال را برای قشر جوان فراهم آمده است.

جدول ۳: میزان اشتغال در بخش های مختلف اقتصادی در سال ۱۳۹۰:

کل درصد	جواب	نامشخص	جواب	خدمات	جواب	صنعت	جواب	کشاورزی	مرد و زن
۱۰۰	۶.۳۱	۶۴۵۰	۶۳.۰۲	۱۶۴۲۵۱	۱۱.۰۲	۲۸۷۳۱	۱۹.۶۳	۵۱۱۸۱	۳۶۰۶۱۳
۱۰۰	۷.۰۵	۱۶۴۵۰	۶۲.۲۷	۱۴۵۲۴۳	۱۱.۱۲	۲۵۹۵۶	۱۹.۴۵	۴۵۵۹۷	۳۳۳۲۴۶
۱۰۰	۰	۰	۶۹.۴۵	۱۹۰۰۸	۱۰.۱۳	۲۷۷۵	۲۰.۴۰	۵۵۸۴	۲۷۳۶۷

با توجه به تحلیل آماری که صورت گرفته می توان به این نتیجه رسید که در سال ۱۳۸۵ و قبل از آن شهرستان پلدشت شهری است که فعالیت کشاورزی بیش از سایر فعالیت ها مورد توجه بوده است یعنی اقتصاد این شهرستان بر پایه محصولات کشاورزی و دامپروری استوار بوده و کسانی که در این بخش اشتغال داشتند بیشتر پیر مردان و زنان هستند و قشر جوان چندان علاقه ای به اشتغال در این بخش نبودند که این خود باعث مهاجرت نیروی کار جوان به سایر نقاط و یا باعث بیکاری می شود. اما از سال ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ این بازارچه مرزی بوده که باعث تغییر ساختار نقشهای اقتصادی در این شهرستان شد با توسعه و همچنین توجه ویژه دولت به بازارچه های مرزی ، اشتغال زایی و فرصت اشتغال گوناگون در بخش های مختلف و به کاری گیری نیروی کار بیکار ساختارهای اقتصادی این شهر ستان از فعالیت های کشاورزی به فعالیت های خدماتی و صنعتی را دگرگون کرد.

پیشنهادات و نتیجه گیری :

- ۱- با توسعه بازارچه مرزی می توان فرصت اشتغال زیادی را بوجود آورد
- ۲- باید دولت به بازار چه مرزی به عنوان منبع در آمد توجه ویژه بکند
- ۳- بازارچه های مرزی از نظر امنیتی و سیاسی در جای مناسبی باز گشایی شود.
- ۴- حرکت به سمت صدور خدمات در نواحی مرزی و انجام مبادلات در کنار کالا از طریق بازارچه های مرزی. به طور کلی با بررسی های انجام گرفته با توجه به گفته پاپلی یزدی از نقطه نظر در آمد ، اشتغال به فعالیت های غیر کشاورزی در رشد اقتصادی حائز اهمیت است. ایجاد بازارچه های مرزی باعث ایجاد فرصت های شغلی در زمینه های تجارت و خدمات و در نتیجه گردشگری مرزنشینان می شود. این خود باعث تغییر ساختار اقتصادی منطقه از کشاورزی و دامپروری به سایر نقش های اقتصادی شامل بخش خدمات ، صنعت و گردشگری می شود. قشر جوان که چندان تمایل به اشتغال در بخش کشاورزی ندارد، با تاسیس بخش جدیدی بنام بازارچه مرزی به عنوان مرکز جذب نیروی کار جوان در منطقه مشغول به کار شده و این باعث کاهش مهاجرت و افزایش پذیری در منطقه می شود که این نیروی مهاجرت پذیر در بخش های مختلف بازارچه مشغول به کار می شوند. بازارچه مرزی در ساختار اقتصادی منطقه نقش بسیار مهمی ایفا کرده است.

منابع:

- ۱- امور اقتصادی و برنامه ریزی فرمانداری شهرستان پلدشت ، فروردین ۱۳۸۵
- ۲- پایلی یزدی، محمد حسین ؛ ابراهیمی ، محمد امیر ؛ نظریه توسعه روستایی ، انتشارات سمت ، چاپ پنجم ۱۳۸۷
- ۳- حقیقی ، محمد؛ بازرگان بین الملل ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ ششم ۱۳۸۸
- ۴- سرشماری عمومی نفوس و مکن شهرستان پلدشت ۱۳۹۰ و ۱۳۸۵
- ۵- نظری ، علی اصغر ؛ ویژگی کشور توسعه یافته ، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ ششم تیر ماه ۱۳۸۵
- ۶- شهبازی ، اسماعیل ؛ توسعه و ترویج روستا ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ تیر ماه ۱۳۷۲
- ۷- فردریک لیست ؛ اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی ، شرکت سهامی انتشار ، ترجمه نادر معتمدی چاپ اول ۱۳۸۷
- ۸- فخری فاطمی ، علی اکبر؛ نقش بازارچه مرزی در تثبیت جمعیت و توسعه روستایی ، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۸۳
- ۹- کامران، حسن و همکاران ، تحلیل کارکرد بازارچه مرزی باجگیران ، جغرافیا نشریه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیایی ایران ، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ ، دوره جدید ، سال ششم ، شماره ۱۹ و ۱۸
- ۱۰- آیین نامه تشکیل بازارچه های مرزی ، وزارت امور اقتصادی و دارایی ، تهران ۱۳۷۱
- ۱۱- اداره کل مقرات صادرات و واردات وزارت بازرگانی ، ۱۳۸۰ ، مقررات صادرات و واردات . نشر بازرگانی مردادماه
- ۱۲- اسماعیل ، خالد، تجارت مرزی در روستا های مرزنشین شهرستان سردشت ، مقاله علمی - پژوهشی ، ۱۳۸۶
- ۱۳- محمدی ، حمید رضا ؛ و فخر فاطمی ، علی اکبر؛ نقش بازارچه مرزی در توسعه فضایی مناطق مرزی باجگیران، مقاله علمی - پژوهشی، شماره چاپ چهارم ، ۱۳۸۳

تعیین جهات توسعه شهرتفرش با تاکید بر آمایش و توسعه پایدار منطقه

ابوالقاسم گورابی^۱، عارفه شعبانی عراقی^۲، پریسا پیرانی^۳، فاطمه مرادی پور^۴

استادیار ژئومورفولوژی دانشگاه تهران

goorabi@ut.ac.ir

^۲ کارشناسی ارشد ژئومورفولوژی دانشگاه تهران،

a.shabani@ut.ac.ir

^۳ کارشناسی ارشد ژئومورفولوژی دانشگاه تهران

p.pirani@ut.ac.ir

^۴ کارشناسی ارشد ژئومورفولوژی دانشگاه تهران

fatemehmoradipour@yahoo.com

چکیده :

هدایت و تعیین جهت رشد کالبدی شهر یکی از اصولی‌ترین مسائل مرتبط با توسعه پایدار شهر است. هدف این پژوهش، تعیین بهترین جهات رشد کالبدی شهر تفرش با توجه به افزایش جمعیت و نیاز به فضای کالبدی بیشتر در آینده می‌باشد. براین اساس از پارامترهای محیطی شیب، جهت‌شیب، ارتفاع، فاصله از آبراهه، فاصله از گسل، فاصله از جاده، لیتولوژی و کاربری اراضی استفاده شده است. در این راستا روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره (MCDM) که در آن ابتدا با مدل تحلیل سلسله مراتبی و در نهایت از روش TOPSIS استفاده شده‌اند. نتایج نشان می‌دهند که با گسترش شهر، به سمت ارتفاعات میزان رخداد مخاطره‌ها را افزایش می‌دهد. بررسی انطباق مکان-های مطلوب توسعه شهر بر زمین‌های مستعد کشاورزی است و این مسئله شهر را با مشکلات زیست‌محیطی، آلودگی‌ها و تخریب منابع و کاهش فضاهای طبیعی روبرو خواهد کرد که در نتیجه گسترش عمودی بیشتر شهر نسبت به گسترش افقی برای تقلیل این اثرات پیشنهاد می‌گردد.

Abstract

Guidance and direction on the physical growth of the city is one of the fundamental issues of sustainable development of the city. The purpose of this study was to determine the best ways of physical growth due to the increasing population and the need for the physical Tafresh more be coming. Accordingly, the slope of the parameters of peripheral to slope, elevation, distance . from drainage, distance from fault, distance from roads, lithology and land use. In this regard, the method of making a multi criteria decision-making (MCDM) model, where the hierarchical analysis and the TOPSIS method is used. The results show the expansion of the city, towards the higher elevations rate risk event occur. Resulting in a more vertical expansion of the city to expand horizontally to reduce these effects may suggest.

مقدمه :

امروزه، موضوع مکانی‌ابی توسعه آتی شهر مورد توجه برنامه‌ریزان شهری قرار گرفته است (لطفی و همکاران، ۲۵، ۱۳۹۲). تعیین محل، یکی از کلیدی‌ترین گام‌های تأسیس آن محل است و شاید بتوان مکان‌یابی را یکی از مهم‌ترین مشکلات در هر تخصصی دانست (Onut et al، ۲۰۰۹، ۱۹۷۵). همچنین مهم‌ترین مسأله‌ای که امروزه در برابر توسعه شهری قرار دارد، مکان استقرار شهر است (مثنوی، ۱۳۸۱، ۹۱). حفظ ویژگی‌های زیست‌محیطی را می‌توان از عوامل کلیدی مؤثر در تعیین محل، در مسائل مکان‌یابی محسوب کرد (Gordon et al، ۱۸۵، ۲۰۰۹). جهت‌یابی توسعه

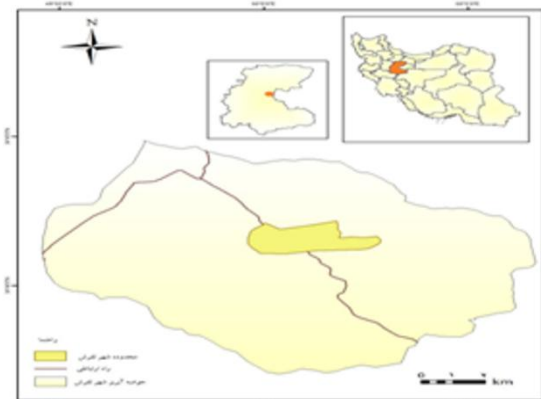

فیزیکی با توجه به عوامل تاثیرگذار باید به گونه‌ای باشد که همراه با توسعه فیزیکی شهر، کمترین میزان خسارت به محیطزیست وارد شود و بتوان با حفظ محیطزیست به توسعه پایدار همه جانبه شهر نیز دست یافت (نظریان، ۱۳۸۸، ۶). پیش‌بینی جمعیت ایران در سال ۱۴۰۰ با تخمین ۱۳۰ میلیون نفر جمعیت و با محاسبه نرخ رشد شهرنشینی فعلی نیاز به حداقل ۲ برابر مساحت کنونی برای شهرها را قطعی می‌سازد (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۲، ۱۶). همچنین این جمعیت ۱۳۰ میلیون نفری ۹۶ میلیون نفران در نقاط شهری و ۳۴ میلیون نفر در مناطق روستایی سکونت خواهند داشت (ابراهیم زاده، ۱۳۸۲، ۱۵۶). لذا پیش‌بینی می‌شود تا سال ۱۴۰۰ باید حدود ۷۰۰ هزار هکتار زمین (با توسعه شهرها یا ایجاد شهرهای جدید) به شهرسازی اختصاص یابد (محمد زاده، ۱۳۸۶، ۹۴). توسعه فیزیکی شهرها، نابودی اراضی کشاورزی و گسترش به سمت پهنه‌های آسیب‌پذیر و دارای مخاطرات ژئومورفولوژیکی، نظیر حوضه‌های سیلابی، شیب‌های نامناسب و حریم گسل‌ها را به دنبال دارد، که در نهایت باعث به هم خوردن تعادل و ایجاد مخاطرات ژئومورفولوژیکی در شهرها می‌گردد (رجایی، ۱۳۸۲، ۲۷۶). هرگونه عدم تعادل در نظام‌های درون شهر و نظام‌های بیرون شهر موجب بی‌ثباتی و ناپایداری آن می‌شود. بی‌تعادلی هنگامی رخ می‌دهد که نظام‌های درون و بیرون شهر در معرض دگرگونی‌های ناگهانی و بدون برنامه قبلی قرار گیرد (منزوی، ۱۳۸۹، ۳). ساخت و سازهای غیر مجاز، آلودگی‌های زیست-محیطی و به هدر رفتن زمین‌های کشاورزی نمونه‌ای از این معضلات می‌باشد که امروزه شاهد آن هستیم (ابراهیم زاده، ۱۳۸۷، ۴۹). در بین عوامل تاثیرگذار در مکان‌یابی و توسعه شهر مسائل هیدرولوژی، سازندهای سطحی و استقرار بناها و ایجاد تأسیسات مختلف از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است (عابدینی، ۱۳۸۹، ۸۴). با این وجود، در بیشتر موارد، این گسترش به علت عدم استفاده از ابزارهای مناسب و تنها استناد به مشاهدات بصری در برنامه‌ریزی شهری، فاقد بینش مناسب برای هدایت فیزیکی شهرها بوده و در بعضی از موارد به دور از واقعیت بوده است (ضیائی، ۱۳۹۰، ۷۸). سیستم اطلاعات جغرافیایی با امکانات ویژه، ابزاری است که می‌تواند به ما در بروز نگره داشتن داده‌ها و ساماندهی و ذخیره‌ی آنها کمک کند (حبیبی، ۱۳۸۶، ۲). با این توصیف می‌توان از GIS به عنوان یک نرم افزار کاربردی در جهت مطالعه توسعه ی آتی یک شهر سود جست (زبردست، ۱۳۸۰، ۱۵). در این تحقیق از بین روش‌های ارزیابی چند معیاره متعددی که در دهه‌های اخیر در زمینه‌های گوناگون مورد استفاده قرار گرفته‌اند، از جمله تحلیل تصمیم، تئوری مطلوبیت چند مشخصه و تصمیم‌گیری چندمعیاری (Topco & Burnez، ۲۰۰۶، ۲۰)، روش ارزیابی چندمعیاری TOPSIS مورد استفاده قرار گرفته است. برخی از پژوهش‌های صورت گرفته در راستای مکان‌یابی بافت‌های شهری و دیگر کاربری‌های فیزیکی عبارتند از:

طاهرخانی (۱۳۸۶)، به کاربرد تکنیک TOPSIS در اولویت‌بندی استقرار صنایع تبدیلی کشاورزی در مناطق روستایی پرداخته است. شریفی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، با استفاده از تحلیل سلسله مراتبی، به تعیین و اولویت‌بندی معیارهای مکان‌یابی شهر جدید پارس پرداخته است. بتی و همکاران (۱۹۹۹)، با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی و روش سلول‌های اتومات، پویایی شهری را مدل‌سازی کردند. لی و همکاران (۲۰۰۳)، براساس متغیرهای جمعیتی و اقتصادی، گسترش فضایی شهری را شبیه‌سازی نمودند. در واقع هدف اصلی این تحقیق، بررسی جهت توسعه فیزیکی آتی شهر تفرش با استفاده از عوامل طبیعی و ژئومورفولوژیکی است. تا بتوانیم نیاز رشد و توسعه فیزیکی آتی شهر را با تاکید بر حفظ محیطزیست و توسعه پایدار منطقه انجام دهیم. تا از مسائلی و مشکلات بافت بی‌تناسب و ناهمگون شهر و به تبع آن از بین رفتن باغات و فضاهای سبز به نفع ساخت و سازها، و آلودگی محیطزیست این شهر جلوگیری کنیم.

موقعیت منطقه مورد مطالعه

شهرستان تفرش یکی از شهرستان‌های استان مرکزی در ایران است. این شهرستان از شمال به شهرستان ساوه، از جنوب و مغرب به شهرستان اراک، از شرق به استان قم محدود می‌شود. مساحت شهرتفرش حدود ۲۷۹۲ km² است. میانگین ارتفاع این شهرستان از سطح دریا ۱۹۰۰ متر است. از نظر آب و هوایی این منطقه دارای زمستان‌های سرد و تابستان‌های معتدل است (شکل ۱).

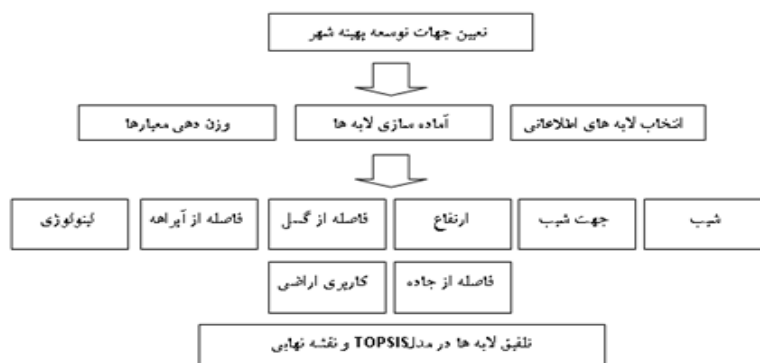

شکل ۱: موقعیت منطقه مورد مطالعه

روش تحقیق:

در این پژوهش پس از مطالعات کتابخانه‌ای، مبانی نظری تحقیق مورد بررسی قرار گرفت. با بررسی ویژگی‌های انسانی شهر تفرش، ارزیابی اقتصاد و معیشت مردم در این شهر لزوم برنامه‌ریزی برای توسعه شهر کاربری منطقه مشخص شد. پس از آن بررسی‌های لازم با استفاده از مشاهده مستقیم و بازدیدهای میدانی و با در نظر گرفتن ویژگی‌های ژئومورفولوژیکی منطقه انجام پذیرفته است. در این پژوهش ابزارهایی همچون نقشه توپوگرافی، زمین-شناسی ۱:۱۰۰۰۰۰ Dem متر و تصاویر ماهواره‌ای تهیه و مورد استفاده قرار گرفته است. ابتدا نقشه زمین-شناسی منطقه در GIS تهیه شد. همچنین نقشه کاربری اراضی منطقه با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای استخراج گردید و مورد استفاده قرار گرفت. پس از آن پارامترهای محیطی، از جمله شیب، جهت‌شیب، ارتفاع، فاصله از آبراهه،

فاصله از گسل، فاصله از جاده، لیتولوژی و کاربری اراضی جهت تعیین بهترین جهت رشد کالبدی شهر تفرش در مدل مکانیابی اجرا شد. در این پژوهش از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره (MCDM) استفاده شده است (شکل ۲).

شکل ۲: فلوچارت روش تحقیق

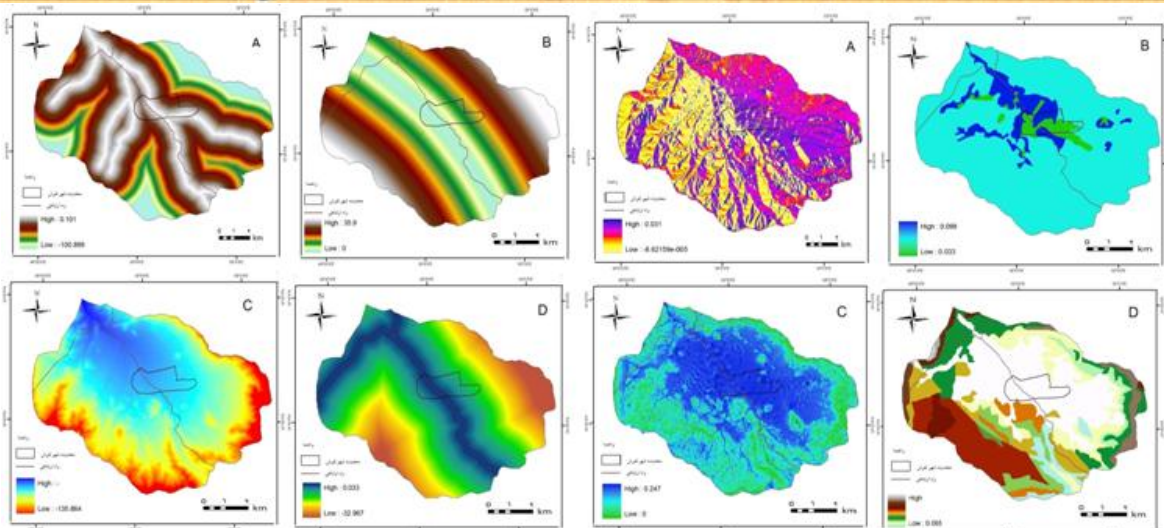
ابتدا با مدل تحلیل سلسله مراتبی با توجه به نظر کارشناسان اهمیت پارامترها ارزیابی گردید. روش تصمیم‌گیری که توسط آن می‌توانیم معیارهای مختلف را اتخاذ نموده و عوامل کمی و کیفی را در آن دخیل کنیم روش تحلیل سلسله مراتبی است. فرایند تحلیل سلسله مراتبی متکی بر قضاوت‌هاست، در نتیجه نسبی است. (Whitaker 2001: 38). همچنین این روش درک آن آسان است و می‌تواند به طور موثر داده‌های کمی و کیفی را کنترل کند (۳۹۰ ۲۰۰۲: Cengiz et al). سپس جهت انجام عملیات مکان‌یابی توسعه جهت بهینه شهر و رسیدن به مکان‌های مناسب از روش TOPSIS استفاده شد.

نتایج :

در این پژوهش پس از تهیه لایه‌های مورد نظر روش TOPSIS جهت مکان‌یابی، این روش به صورت زیر اجرا شد. ابتدا معیارها نرمال‌سازی شدند. نرمال‌سازی یعنی حذف واحدهای اندازه‌گیری توابع معیارها به گونه‌ای که تمام معیارها بدون بعد باشند. توسط نرمال‌سازی ساده، ارزش نرمالیزه تعیین می‌شود یعنی تقسیم ارزش تابع معیار به ارزش ماکزیمم آن. بعد از بی‌مقیاس کردن لایه‌ها، وزن بدست آمده از مدل AHP در لایه بی‌مقیاس شده ضرب شده و لایه وزن‌دار برای هر کدام از معیارها بدست آمد (شکل ۳).

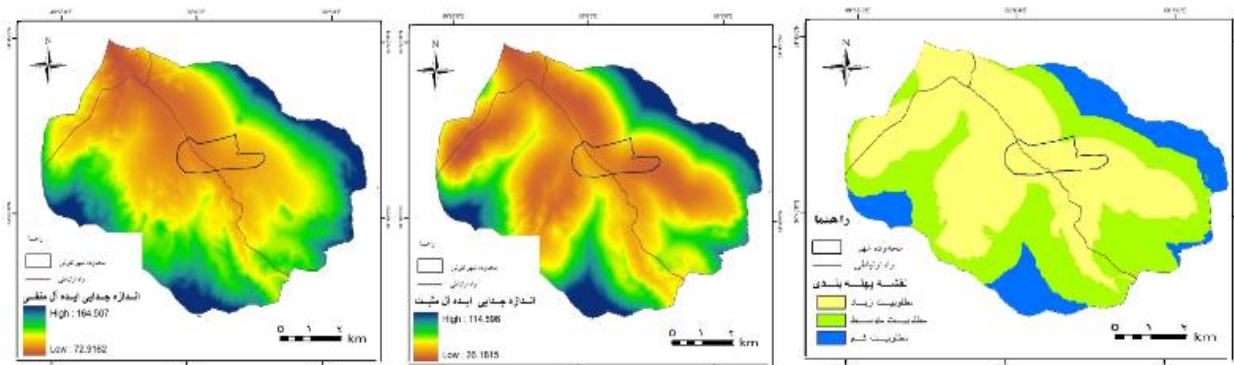
جدول شماره ۱: وزن معیارها به روش تحلیل سلسله مراتبی

پارامترهای موثر	شیب	جهت شیب	فاصله از آبراهه	فاصله از گسل	فاصله از جاده	لیتولوژی	کاربری اراضی	ارتفاع
وزن معیارها	۰.۲۴۷	۰.۰۳۱	۰.۱۰۱	۰.۳۵۶	۰.۰۳۳	۰.۰۶۰	۰.۰۳۳	۰.۱۳۶

شکل ۲: نقشه های وزن دار لایه ها از بالا سمت چپ به ترتیب نقشه فاصله از آبراهه، فاصله از گسل، جهت شیب، کاربری اراضی، ارتفاع، فاصله از راه، شیب، لیتولوژی

در مرحله بعد مجموع نقاط ایده آل مثبت و ایده آل منفی در هر یک از معیارها مشخص می گردد. بهترین مقادیر برای شاخص های مثبت بزرگ ترین پیکسل ها و برای معیارها ی منفی کوچک ترین پیکسل ها می باشد و بالعکس. در مرحله بعد میزان فاصله پیکسل ها از ایده آل های مثبت و منفی محاسبه می شود، پس از یافتن از ایده آل مثبت، تک تک معیارها با یکدیگر جمع می شوند و جذر آنها طبق فرمول از گرفته می شود. این عمل برای ایده آل منفی نیز تکرار می گردد.

شکل ۳: نقشه ها از چپ به راست اندازه ایده آل منفی، اندازه ایده آل مثبت، نقشه پهنه بندی نهایی

نتیجه گیری :

مکان یابی اولیه شهرها و توسعه آنها متأثر از واحدهای ژئومورفولوژیک و ویژگی های طبیعی است. به همین دلیل برنامه ریزی های شهری و عمرانی که جهت توسعه مکان های سکونتی صورت می گیرد، بدون توجه و شناخت قابلیت های محیط طبیعی عملاً موفقیت آمیز نخواهد بود. شهر تفرش از نظر محیط طبیعی و ژئومورفولوژیکی به وسیله ارتفاعات محصور گردیده است. این مسئله توسعه فیزیکی آتی شهر را به سمت ارتفاعات می کشاند که از نظر مخاطرات محیطی مطلوب نبوده و همچنین برای شهرسازان هزینه های عمرانی زیادی را ایجاد کرده که از عوامل نامطلوب توسعه شهری محسوب می شود. نتایج تحقیق نشان می دهد که مهم ترین عامل های توسعه شهر تفرش محدودیت هایی است که، شیب و توپوگرافی زمین ایجاد کرده است. به همین دلیل در این مناطق نبود زمین کافی و افزایش جمعیت در شهر تفرش، ساکنین را در آینده ای نه چندان دور در تقابل با فرآیندهای ژئومورفولوژیکی قرار می دهد، که این مسئله باعث ایجاد مخاطره و محدودیت برای آن خواهد شد. نتایج تحقیق و اجرای مدل TOPSIS در نظر گرفتن معیارهای مختلف طبیعی و شهری در تعیین جهات بهینه توسعه نشان می دهد که هرچقدر به سمت مکان های پرشیب و ارتفاعات می رویم، محیط نامناسب تر و پرمخاطره تر و برای اجرای عملیات عمرانی و شهرسازی پرهزینه تر خواهد بود. همچنین مکان های مطلوب هم برای توسعه شهر محدودی زمین های کشاورزی، باغات و

مزارع را در برمی‌گیرد که به علت اینکه این محدوده‌ها نقش اساسی در معیشت و اقتصاد منطقه دارد و حفظ و نگهداری و رونق آنها باعث رشد و توسعه پایدار این شهر شده نمی‌توان شهر را در این منطقه توسعه داد و از جمله عواملی است که باید برنامه ریزان به صورت جدی برای آن راه حلی بیاندیشند. در نتیجه در این پژوهش با توجه به افزایش نرخ رشد این شهر و نیاز مردم به مسکن و توسعه شهر ما گسترش عمودی (آپارتمان‌سازی) را بیشتر از گسترش افقی برای این شهر پیشنهاد می‌کنیم.

منابع فارسی :

- 1- ابراهیم‌زاده، ع، نگهبان مروی، م، ۱۳۸۲، تحلیلی بر شهرنشینی و جایگاه شهرهای جدید در ایران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۵، صص ۱۷۱-۱۵۳.
- 2- ابراهیم‌زاده، ع، رفیعی، ق، ۱۳۸۷، مکان‌یابی بهینه جهات گسترش شهری با بهره‌گیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)، *جغرافیا و توسعه*، شماره ۱۵، صص ۷۰-۴۵.
- 3- پوراحمد، ا، یدفار، ع؛ حبیبی، ک، ۱۳۸۲، بررسی روند و الگوی توسعه شهری سنندج با استفاده از GIS و RS، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۱۶.
- 4- حبیبی، ک، کوهساری، م ج، ۱۳۸۶، تهیه مدلی یکپارچه بوسیله تلفیق روش تصمیم‌گیری چندمعیاره (MCDM) با GIS به منظور حل مسائل تصمیم‌گیری در شهرسازی، *همایش ژئوماتیک*، صص ۱۱۲-۱.
- 5- رحایی، ع، ۱۳۷۳ کاربرد ژئومورفولوژی در آمایش سرزمین و مدیریت محیط، نشر قومس.
- 6- زبردست، ا، ۱۳۸۰، کاربرد فرایند تحلیل سلسله مراتبی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، هنرهای زیبا، شماره ۱۰، صص ۱۳-۲۱.
- 7- شریفی‌پور، ر، احمدیان، ر، دانه‌کار، ا، ۱۳۸۹، تعیین و اولویت‌بندی معیارهای مکان‌یابی شهر جدید پارس با استفاده از ارزیابی چندمعیاره مکانی و کاربرد تحلیل سلسله مراتبی، *مجله آمایش سرزمین*، سال ۲، شماره ۲، صص ۶۵-۵۱.
- 8- طاهرخانی، م، ۱۳۸۶، کاربرد تکنیک TOPSIS در اولویت‌بندی مکانی استقرار صنایع تبدیلی کشاورزی در مناطق روستایی، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، سال ۶، شماره ۳، صص ۷۳-۵۹.
- 9- ضیائی‌ان، پ، سلیمانی مقدم، ه، برزگر، ص، ۱۳۹۰، تعیین جهت بهینه گسترش شهر مشهد با استفاده از مدل ارزیابی چندعامله، RS و GIS، فصلنامه علمی-پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، ش ۳۰، صص ۹۴-۷۶.
- 10- عابدینی، م، ۱۳۸۹، بررسی نقش عوامل توپوگرافی، زمین‌ساخت و اقلیم در ایجاد مخاطرات محیطی شهر گرمی، *مجله چشم انداز جغرافیایی*، شماره ۱۳، صص ۸۰-۱۰۳.
- 11- کرم، ا، محمدی، ا، ۱۳۸۸، ارزیابی و پهنه‌بندی تناسب زمین برای توسعه فیزیکی شهر کرج و ارزیابی پیرامونی بر پایه فاکتورهای طبیعی و روش فرایند تحلیل سلسله مراتبی (AHP)، *فصلنامه جغرافیای طبیعی*، شماره ۴، صص ۷۴-۵۹.
- 12- منزوی، مهشید؛ سلیمانی، محمد؛ تولایی، سیمین؛ چاووشی، اسمائیل، ۱۳۸۹، آسیب‌پذیری بافت‌های فرسوده بخش مرکزی شهر تهران در برابر زلزله (مورد: منطقه ۱۲)، *مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، شماره ۷۳، صص ۱۱۸-۱.
- 13- منوی، م، ۱۳۸۱، توسعه پایدار و پارادایم‌های جدید توسعه شهری، شهر فشرده و شهر گسترده، *مجله محیط-شناسی*، شماره ۳۱، صص ۸۹-۱۰۴.
- 14- محمدزاده، ر، ۱۳۸۶، بررسی اثرات زیست‌محیطی توسعه فیزیکی شتابان شهرها با تأکید بر شهرهای تهران و تبریز، *جغرافیا و توسعه*، شماره ۹، صص ۹۳-۱۱۲.
- 15- نظریان، ا، کریمی، ب، روشنی، ا، ۱۳۸۸، ارزیابی توسعه فیزیکی شهر شیراز با تأکید بر عوامل طبیعی، فصلنامه جغرافیایی چشم انداز زاگرس، شماره ۱، صص ۱۸-۵.

References:

- 1- Onut, S., Efendigil, T., Soner kava, S(2009), A combined fuzzy MCDM approach for Selecting shopping center site. An example from Istanbul, turkey, expert systems with applications, P:1973-1980.
- 2- Gordon. A., Simonson, D., white. M., Bekessy, S (2009). Intergrating conservation planning and landuse planning in urban landscapes, landscape and urban planning. P: 183-194.
- 3- Topco, Y. I., Burnez, S(2006), A multiple criteria decision making approach for the evaluation of retail location. In MCDM, Chania, Greece, P: 19-23.

- 4- -Batty, M. et al(1999). Modeling urban dynamics through GIS based cellular automata. Computers, Environment and urban systems.23, P: 205-232.
- 5- -Li, L. et al, (2003). Simulating spatial urban expansion based on a physical process. Landscape and urban planning, 64. P: 67-76.

بررسی روش های نانوتکنولوژیکی در کاهش اثرات مخرب زیست محیطی با تأملی بر پروژه های سدسازی

حمیدرضا سموانی، دانشجوی کارشناسی ارشد رشته مهندسی منابع طبیعی - محیط زیست گرایش ارزیابی و آمایش سرزمین دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، hamidreza.environment@gmail.com

چکیده :

محیط زیست به عنوان منبع اصلی حیات و مهمترین ساختگاه هدف های بشری است. امروزه با رشد و پیشرفت تکنولوژی و بزرگ شدن جوامع و افزایش جمعیت، بهره گیری از محیط زیست به صورت فوق العاده ای افزایش یافته است. از طرفی به دلیل محدودیت منابع زیست محیطی و برگشت ناپذیری بسیاری از منابع مربوط به آن، بسیاری از افق های آتی بشر در ابهام قرار گرفته است. از این رو، در سال های اخیر اکثر مجامع بین المللی و تقریباً تمام کشورهای دنیا در مقابله با بحران محیط زیست به تکاپو پرداخته اند و قوانین و مقررات خاصی در راستای حفاظت از آن وضع کرده اند، به طوری که محیط زیست به عنوان یکی از محورهای علمی و صنعتی در کل دنیا مطرح شده است. در این راستا، فناوری نانو به عنوان یکی از روش های برتر و دقیق مطالعات مهندسی با خصوصیات بسیار مؤثر مطرح شده است.

کلید واژه ها: محیط زیست، مجامع بین المللی، فناوری نانو، روش های برتر و دقیق

Abstract:

Environment as the main source of human life and is an important target site. Today, with growing populations and increasing population growth and technological advancement and utilization of the environment has increased tremendously. However, due to resource constraints and environmental irreversibility many resources on the horizon for the future of mankind is in doubt. scientific and industrial issues were raised in the whole world. In this regard, nanotechnology as one of the most effective ways. superior properties careful engineering studies is discussed.

Keywords : Environment, the international community, nanotechnology, better and smarter ways

مقدمه :

با توجه به بحران انرژی در جهان و نیز افزایش آلودگی های زیست محیطی، نیاز به استفاده از انرژی های تمیز و تجدیدپذیر و نیز پیدا کردن راهی برای کاهش آلودگی های محیط زیست، بیش از پیش احساس می شود. فناوری نانو، که فناوری ساخت مواد و ابزار در مقیاس نانومتری است، در سال های اخیر به عنوان راه کاری برای فائق آمدن بر بحران انرژی و آلودگی محیط زیست مورد توجه قرار گرفته است. از طریق این فناوری، روش های شناسایی، تصفیه و پاک سازی آلاینده ها که می تواند سهم بسزایی در کاهش آلودگی های محیط زیست داشته باشد، به مقدار قابل توجهی بهبود پیدا می کند. کارایی برتر نانوتکنولوژی در زمینه تولید و ذخیره سازی انرژی، علاوه بر مزایای تجاری و اقتصادی، مزایای زیست محیطی را نیز به طور هم زمان در پی خواهد داشت. در این مقاله چکیده ای از مطالعات عمده در زمینه ارتباط این فناوری با بحث محیط زیست ارائه و با بررسی نوع و چگونگی آلاینده و اثرات مخرب زیست محیطی ناشی از فعالیت های عمرانی به ایجاد ارتباط منطقی بین نانوتکنولوژی و مباحث زیست محیطی فوق پرداخته شده است. توجه و به کارگیری علوم نو و به روز در سیر مطالعات، گامی مهم در راستای تحقق بخشیدن به بهره وری و رشد و پیشرفت هر جامعه خواهد بود.

روش تحقیق:

معرفی نانو تکنولوژی، بررسی و ارائه زمینه های مرتبط فناوری نانو با محیط زیست، معرفی اثرات مخرب زیست محیطی ناشی از فعالیت های عمرانی با تأملی بر پروژه های سدسازی و در نهایت ایجاد ارتباط منطقی بین روش های نانو تکنولوژیکی در کاهش اثرات مخرب زیست محیطی، سیر تحقیق و تدوین مقاله حاضر را تشکیل می دهد.

معرفی نانو تکنولوژی :

با رشد و پیشرفت علوم، زمینه های علمی و ابزارهای توانمندی در تحلیل ها و مطالعات علمی ایجاد شده است. در سال های اخیر، نانو تکنولوژی به عنوان ابزاری توانمند جهت این موارد مطرح شده و بسیاری از افق ها را بر روی چشم بشر گشوده است. فناوری نانو، فناوری ساخت مواد و ابزار در مقیاس نانومتری است. تحلیل و بررسی خواص مواد و پروسه های بنیادین با این روش و سپس تعمیم آن منجر به ایجاد نتایج مطلوب در مقیاس ماکروسکوپی خواهد شد. از آنجا که خواص یک ماده از خواص اجزای آن ناشی می شود، با تغییر و ساخت دلخواه اجزای پایه در مقیاس نانومتری می توان به خواص دلخواه در مقیاس بزرگ یک ماده رسید. از طرفی طبق تعریف فوق، تحلیل و مطالعه خواص و تأثیرات در یک پروسه علمی نیز در مقیاس نانومتری می تواند راه گشای رسیدن به چشم اندازهایی در افق های وسیع و مقیاس های کلان شود.

بررسی و ارائه زمینه های مرتبط فناوری نانو با محیط زیست :

طبق بررسی ها و مطالعات انجام شده در مورد ارتباط نانو تکنولوژی با محیط زیست از منابع گوناگون مطرح در دنیا، سه روش زیر در کاهش آلودگی های محیط زیست مؤثر است :

- ۱- تصفیه و پاک سازی آلودگی ها
- ۲- فناوری های سبز
- ۳- نانو سنسورها برای نمایش و آشکارسازی آلاینده های محیط زیست

تصفیه و پاک سازی آلودگی ها :

نانو تکنولوژی موجب تسریع، بهینه سازی و کاهش هزینه در سیستم های تصفیه می شود. طبق تعاریف عمومی، عملیات تصفیه به سه صورت قابل انجام است : جداسازی آلاینده ها، جذب سطحی آلاینده ها و پاک سازی آلودگی ها. استفاده از نانو ذرات در مقایسه با دیگر مواد شیمیایی و بیولوژیکی برای پاک سازی های زیست محیطی ارجحیت دارد، زیرا این نانو ذرات به خاطر اندازه کوچک و سطح مقطع بالایی که دارند، در واکنش ها، واکنش پذیرتر و قابل انعطاف تر عمل می کنند. آن ها، به خاطر شکل کریستالی و منظم شبکه ای غیرمعمولشان، واکنش پذیری شیمیایی بی نظیری را نشان می دهند و در نتیجه می توانند عملیات پاک سازی را بهتر انجام دهند.

فناوری های سبز :

فناوری های سبز به فناوری هایی اطلاق می شود که از به وجود آمدن آلودگی ها و کاهش آلاینده ها پیشگیری می کنند. استفاده از فناوری نانو در کاربردهای زیست محیطی مشخص باعث می شود که ضایعات آسیب زنده به محیط زیست از صنایع حذف شوند یا کاهش یابند و همچنین منابع انرژی پاک با راندمان بالا توسعه پیدا کنند.

نانو سنسورها :

بهبود توان آشکارسازی و حس کردن دقیق تر ترکیبات زیادی به طور هم زمان در غلظت های بسیار کم، از اثرات استفاده از فناوری نانو در پیشرفت عملکرد سنسورها است. با استفاده از فناوری نانو می توان سنسورهای سریع و دقیق تري ایجاد کرد، به طوری که آلاینده ها، عوامل بیماری زا و مواد سمی را در مقیاس مولکولی، آشکارسازی نماید. در نتیجه قدرت محافظت از سلامتی انسان و محیط زیست به مقدار بسیار زیادی افزایش می یابد.

معرفی اثرات مخرب زیست محیطی ناشی از فعالیت های عمرانی با تأملی بر پروژه های سدسازی :

ساخت هر پروژه در اولین گام به معنی استفاده از آب، خاک و هوا به عنوان پایه همه امکانات و به منزله تأثیر بر محیط زیست است. از طرفی نیاز بشر به احداث امکانات و ساخت و اجرای آن ها در جهت پاسخگویی به مایحتاج خود، ضروری و غیرقابل انکار است. محدودیت و بازگشت ناپذیری و عدم تطابق سرعت تولید فاکتورهای زیست محیطی با

سرعت تخریب آن توسط بشر، نیاز به توجه بیشتر و الزام در زمینه ایجاد تعادل و تعامل بین نیازمندی های انسان و بحث محیط زیست و احیای آن را بیش از پیش آشکار می کند. این امر ضرورت و اهمیت مطالعات زیست محیطی را به بهترین وجه نمایان می سازد.

یکی از میلیون ها نیاز انسان به استفاده از محیط زیست که بالقوه می تواند اثرات مخربی نیز داشته باشد، بحث پروژه های عمرانی و به صورت اختصاصی ساخت سدها است که با توجه به تخصصی بودن زمینه کاری، مد نظر این مقاله نیز قرار گرفته است. اخیراً واکنش های بسیاری از طرف مراجع مربوط به محیط زیست نسبت به ساخت سدها و اثرات زیست محیطی دراز مدت آن ها صورت گرفته است. سدها به عنوان سازه های عظیم که ارتباط همه جانبه با عوامل بیولوژیکی طبیعی، آب، خاک و هوا دارند، از مراحل شروع مطالعات ساختگاهی تا زمان بهره برداری، در زمینه های گوناگون و در مراحل شروع ساخت، تأثیرات متنوعی بر محیط زیست دارند. از بین بردن زیستگاه های نباتی و حیوانی و تأثیرات متعاقب آن بر اکوسیستم، حفاری های روباز و زیرزمینی و تأثیرات آن بر آلاینده های وضعیت هیدروژئولوژیکی منطقه و اثرات بعدی آن، استفاده فراوان از مواد و مصالح مختلف شیمیایی از سیمان گرفته تا مواد دیگر، ایجاد ضایعات مضر و تجزیه ناپذیر فراوان در محیط و در نهایت ایجاد دریاچه های مصنوعی در مخازن سدها و امکان تشکیل بسترهای آلودگی پذیر و آلودگی را از جمله این موارد است.

مجموعه ای از شبکه فضاهای زیرزمینی و روباز، استفاده از منابع قرصه منطقه جهت ساخت بدنه سدها، استفاده از مواد و مصالح شیمیایی گوناگون با خواص و اثرات مختلف و تولید ضایعات فلزی، پلیمری و معدنی و آلی از عوامل مؤثر بر محیط زیست هستند.

ایجاد ارتباط بین روش های نانو تکنولوژیکی و کاهش اثرات مخرب زیست محیطی :

همان گونه که در مباحث قبلی اشاره شد، نانو تکنولوژی از سه طریق در کاهش اثرات مخرب زیست محیطی مفید است که در اینجا به ایجاد ارتباط بین این سه روش با فاکتورهای مخرب عملیات پروژه های عمرانی و به خصوص سدسازی پرداخته شده است. از نظر تصفیه و پاک سازی آلودگی ها که یکی از روش های نانو تکنولوژیکی معرفی شد می توان چنین بیان کرد که ایجاد دریاچه های مصنوعی به عنوان مخازن سدها به منزله ایجاد یک محیط جدید با امکان پذیرش آلاینده های گوناگون و اثرات مخرب بعدی خواهد بود. چنین محیط هایی مستعد ایجاد و رشد انواع باکتری ها و مواد معدنی و آلی گوناگون در اثر انحلال هستند. علم نانو با دست یابی به نانو ذرات دی اکسید تیتانیوم موفق به رفع این مشکل شده است. این نانو ذرات خاصیت ضد باکتریایی دارند و به چندین نوع از باکتری ها حمله می کنند و بدین صورت ترکیبات شیمیایی آلوده کننده و عوامل بیماری زا به طور هم زمان از آب دریاچه سدها خارج می شود.

یکی دیگر از کاربردهای نانو تکنولوژی در محیط زیست بحث فناوری های سبز است. از آنجا که در عملیات ساخت سدها به وفور از سیمان، افزودنی های بتن، انواع سوخت ها، روغن ها، باتری ها و مواد شیمیایی گوناگون استفاده می شود و به طور معمول هر کدام از این گروه مواد با روش های مختلف وارد سیستم بیولوژیکی و زیست محیطی می شوند، می توان با استفاده از نانو ذرات در مواد اولیه از اثرات مخرب بعدی آن ها پیشگیری کرد. به عنوان مثال استفاده از نانو لوله های کربنی در باتری ها و مواد شیمیایی باعث کاهش مصرف مواد سمی و در نتیجه کاهش آلودگی محیط زیست می شود. استفاده از نانو ذرات زئولیت در مواد اولیه شیمیایی، سیمان و روغن ها باعث واکنش شیمیایی و خنثی شدن اثر آن با نور مرئی و در ضمن واکنش های شیمیایی مخرب و مضر آن در مراحل بعدی می شود.

روش سوم نانو تکنولوژیکی در کاهش اثرات مخرب زیست محیطی استفاده از نانو سنسورها است. از عمده تأثیرات زیست محیطی پروژه های عمرانی و سدسازی، اثرات متنوع و فراوان آن بر محیط خاکی و آبی منطقه است، به طوری که با بر هم زدن سیستم طبیعی آب و خاک مستقیماً مکانیسم طبیعت منطقه را دچار تغییر می کند و از طرف دیگر با وارد کردن مواد شیمیایی گوناگون در آب و خاک، موجب آلاینده های و تخریب پایه محیط زیست می شود. حال فناوری نانو توسط سنسورها به مطالعه و شناسایی آن پرداخته است. در واقع می توان در قسمت های مختلف یک کارگاه سدسازی از این سنسورها جهت شناسایی آلودگی های زیست محیطی و در نتیجه تلاش برای کنترل و مهار آن ها و نهایتاً کاهش آلودگی محیط زیست استفاده کرد. به عنوان مثال، نانوکریستال سلنید کادمیوم-سولفید روی قادر به آشکار سازی مواد سمی موجود در محیط زیست است. این سنسورها می توانند به طور هم زمان آلاینده های گوناگونی را در خاک یا آب با توان آشکار سازی و حساسیت بالا شناسایی کنند.

نتایج :

با توجه به مباحث عنوان شده و هم چنین اهمیت خاص مسائل زیست محیطی که مد نظر مجامع جهانی است، باید دقت و حساسیت ویژه ای در این مقوله صورت پذیرد. روش های گوناگونی در بعد تئوری و فعالیت های مختلف عملی در مورد احیای محیط زیست و مقابله با تخریب آن، در حال مطالعه و پیاده سازی است. با این حال خطرات و عواقب آتی تخریب محیط زیست توسط صنایع و روش های گوناگون که در کل دنیا وجود دارد، برکسی پوشیده نیست و عکس العمل طبیعی هر فردی در برابر این خطر، چاره جویی است. پی گیری ها، تحقیقات و تلاش های گوناگون فردی و گروهی حامیان محیط زیست را می توان در قالب این چاره جویی بیان کرد. علوم بشری روز به روز

گسترش می یابند و دامنهٔ احتیاجات و به تبع آن ابزارهای رفع این احتیاجات وسیع تر می شوند. حال به جاست که این رشد و پیشرفت علمی برای احیای محیط زیست، به عنوان پایه و اساس تمام نیازها و امکانات بشر، به کار گرفته شود. دست یابی انسان به فناوری نانو یکی از این ابزارها است. مقاله حاضر قدمی است در جهت نشان دادن اهمیت استفاده از روش جدید و علم پیشرفتهٔ نانو تکنولوژی به عنوان وسیله ای جهت مطالعهٔ محیط زیست و یاری رساندن به کاهش آلودگی محیط زیست. روش های نانو تکنولوژیکی در این مسیر بسیار قابل دسترسی اند. ذرات نانویی عنوان شده سمی نیستند و در مقایسه های انجام شده با روش های گوناگون که توسط گروهی از محققان دانشگاه ایالتی اوکلاهما در آمریکا انجام شده است، از نظر اقتصادی بسیار ارزان تر و مقرون به صرفه ترند. به هر حال اهمیت دادن به موضوع محیط زیست و تلاش برای حفظ و بازسازی آن لازمهٔ رشد و پیشرفت و توسعهٔ پایدار است.

نتیجه گیری :

علوم بشری روز به روز گسترش می یابند و دامنهٔ احتیاجات و به تبع آن ابزارهای رفع این احتیاجات وسیع تر می شوند. حال به جاست که این رشد و پیشرفت علمی برای احیای محیط زیست، به عنوان پایه و اساس تمام نیازها و امکانات بشر، به کار گرفته شود. دست یابی انسان به فناوری نانو یکی از این ابزارها است. مقاله حاضر قدمی است در جهت نشان دادن اهمیت استفاده از روش جدید و علم پیشرفتهٔ نانو تکنولوژی به عنوان وسیله ای جهت مطالعهٔ محیط زیست و یاری رساندن به کاهش آلودگی محیط زیست. روش های نانو تکنولوژیکی در این مسیر بسیار قابل دسترسی اند. ذرات نانویی عنوان شده سمی نیستند و در مقایسه های انجام شده با روش های گوناگون که توسط گروهی از محققان دانشگاه ایالتی اوکلاهما در آمریکا انجام شده است، از نظر اقتصادی بسیار ارزان تر و مقرون به صرفه ترند. به هر حال اهمیت دادن به موضوع محیط زیست و تلاش برای حفظ و بازسازی آن لازمهٔ رشد و پیشرفت و توسعهٔ پایدار است.

منابع فارسی :

حسگرهای نانو ذره ای، خبرنامهٔ نانو تکنولوژی، شمارهٔ ۴۱.
کاربرد فناوری نانو در محیط زیست و انرژی، غلامرضا اعتماد، شهرک علمی و تحقیقاتی دانشگاه صنعتی اصفهان.
استفاده از نانو ذرات در تصفیهٔ پساب های صنعتی، خبرنامه نانو تکنولوژی، شمارهٔ ۵۰.

References:

- S.Bergeron, E.Archambault, Canadian Stewardship practices for Environmental Nanotechnology.
- T.Masciangioli, W.X.Zhang, Environmental Technologies at Nanosclace, J.Environmental Science and Technology.
- Botich, Leon, Nanoadsorbent and Microwave Technology to Capture and <http://cfpub.epa.gov> Recover Organic Vapors.
- Nanotechnology innovation for tomorrows world, [http:// europa.eu.int](http://europa.eu.int).

عدالت جغرافیایی و آمایش سرزمین

دکتر میر نجف موسوی، استادیار، جغرافیا و برنامه ریزی شهری، عضو هیأت علمی دانشگاه اورمیہ مرتضی احدی، کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور رضوانشهر صدوق، یزد فرامرز قربانی، کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور رشت، گیلان
پست الکترونیکی: Mortazaahadi@gmail.com

چکیده :

برای ساماندهی فضا و کاربری و بهره وری مناسب و بهتر از تمامی قلمرو و سرزمین ملی با ایجاد تعادل های مناسب بین انسان، فعالیت و محیط است. برنامه آمایش سرزمین در برنامه ریزی توسعه ملی مهم ترین اولویت برای دستیابی به عدالت جغرافیایی است. این تحقیق در صدد آن است که با اتخاذ یک رویکرد جغرافیایی، ابتدا با تبیین ابعاد مفهومی؛ اهمیت و اهداف آمایش، ضمن توجه به موارد فوق، به طور همه جانبه مورد بررسی قرارگیرد اثرات آن در بهبود سازماندهی فضایی و یافتن راه حلی برای مسائل و مشکلات رفاه عمومی باشد. یافته ها، اطلاعات و نتایج به دست آمده نشان می دهد که آمایش پس از چندین دهه کنکاش های نظری و کسب تجارب عملی، اینک به مرحله ای رسیده است که هماهنگی و همکاری میان سطوح گوناگون تصمیم گیری و مشارکت عموم موثر است تا محرومیت زدایی، آسایش و آرامش و رضایت خاطر شهروندان باشد.

کلید واژه ها: جغرافیا کاربردی، عدالت، عدالت جغرافیایی، آمایش سرزمین، ساماندهی فضا

Justice geographic and land use planning

Abstract:

Organizing space and suitable for user productivity , and better than all the national territory with the proper balance between human activities and the environment. Land use planning in national development priority programs planning to achieve geographic equity . problems of public welfare. Findings, and the results show that after decades of exploring the theoretical preparation and practical experience , has now reached a stage where coordination and collaboration among the various levels of decision-making and effective public participation to deprivation , comfort and satisfaction are citizens.

Keywords: geography fairness, justice, geography, land use planning, organizing space

مقدمه :

تحقق عدالت آرزوی دیرین بشریت، وعده مشترک ادیان الهی خصوصاً دین مبین اسلام می باشد. (سوره حدید : ۲۵) عدالت از مفهومی است که بشر از دیر باز با آن آشنا بوده و برای برقراری آن کوشیده است. هر چند مفهوم کلی عدالت از پذیرش و محبوبیت چشمگیر در نزد توده مردمان، دانشمندان و سیاستمداران در جوامع گوناگون برخوردار است، دریافتها و برداشتها از آن و تعریف، تبیین و شیوه پیاده کردن آن در همه جا نه تنها یکسان نیست، که گاه متناقض است. (حاتمی نژاد و راستی ۱۳۷۸ : ۸۲) در عصر حاضر اصلی ترین عامل بحران های جوامع بشری ریشه در نابرابری های اجتماعی و فقدان عدالت دارد. (مرضی ۱۳۸۲ : ۹۰) بی توجهی به مقوله عدالت جغرافیایی در کشورهای مختلف به ویژه جهان سوم، زمینه ساز تشدید فقر، شکاف طبقاتی و ناحیه ای، حاشیه نشینی، بحران های زیست محیطی، فرآیندگی آشوب ها و ناآرامی های اجتماعی و قومی- ناحیه ای گردیده است. عدالت جغرافیایی در بعد ملی عمدتاً بر وجه توزیعی عدالت با توجه به ناهمسانی های ناحیه ای، حفظ تعادل مناسبات انسان و محیط ، برخورداری همسان شهروندان از فرصت ها و کاهش آثار زیانبار ناشی از عدم توزیع عادلانه فرصت ها و امکانات در گستره سرزمین ملی با محوریت مقوله تنوع فضایی تاکید دارد. (کاویانی راد ۱۳۸۵ : ۲۷۶) از این میان آمایش سرزمین نوعی برنامه ریزی است که از توزیع متوازن و هماهنگ جغرافیایی کلیه فعالیت های اقتصادی - اجتماعی و معنوی در پهنه سرزمین نسبت به قابلیت ها و منابع طبیعی و انسانی بنا بر این استفاده درست از قابلیت های سرزمین و سایر امکانات به اندازه توان آنهاست. (سرور ۱۳۸۷ : ۳۲) از آنجا که هر محیطی دارای توان ها و ویژگی های خاص خود است، لذا می بایست فعالیت های وارده بر پهنه سرزمین متناسب با توانها و ظرفیت های آن باشد. به منظور بهره برداری معقولانه و بهینه امکانات و ایجاد فرصت برای تجدید قوای زمین و این امر میسر نخواهد شد مگر به واسطه شناخت و ادراک

محیطی ما چرا که برخورد ما و نحوه عملکرد ما بر محیط بستگی به همین موضوع دارد تمرکز سرمایه، امکانات و خدمات و به عبارت دیگر توزیع عادلانه موارد مذکور موجب برهم زدن تعادل و نظم فضایی شده است. این تحقیق که با اتخاذ یک رویکرد جغرافیایی، ابتدا با تبیین ابعاد مفهومی؛ اهمیت و اهداف آمایش، ضمن توجه به موارد فوق، به طور همه جانبه مورد بررسی قرارگیرد اثرات آن در بهبود سازماندهی فضایی و یافتن راه حلی برای مسائل و مشکلات رفاه عمومی باشد.

روش تحقیق :

روش تحقیق تلفیقی از تحلیلی - توصیفی، روش گردآوری اطلاعات کتابخانه ای و اسنادی است.

ماهیت جغرافیا (فضا ، زمان ، مکان) :

ماهیت علم جغرافیا تبیین تحولات فضا، مکان و زمان است. (عبداللهی و تقیلو ۱۳۸۹ : ۲) تفاوت مکانها تنها به ویژگیهای فیزیکی و مختصات طبیعی آنها نیست، بلکه ویژگیهای انسانی، فرهنگی و تاریخی نیز در بروز افتراقات مکانی عمیقاً مؤثر هستند. (پوراحمد ۱۳۸۹ : ۷۷) جغرافیا به عنوان یکی از دانش های بشری به بررسی روابط متقابل انسان و محیط می پردازد. جغرافیا علم فضا و مکان است موضوع آن پدیده های طبیعی و انسانی است که محیط جهان و مکان ها را به وجود می آورد. (گنجی ۱۳۷۰ : ۹) هر موضوع و پدیده انسانی که از ابعاد مکانی متاثر شود در قلمرو جغرافیا قرار می گیرد مکان را در ارتباط با زندگی انسان مطالعه می کند. (پوراحمد ۱۳۸۹ : ۹۸) بدینسان که هدایت و رسالت اندیشه های جغرافیایی دنیای پر آشوب و نابسامانی های اجتماعی - اقتصادی که هر روز، موجهایی از ناامیدی، عقب ماندگی و دریدری بر جهان سوم می تازد، علم جغرافیا باید موجهایی تازه ای بیافریند و نگاهبان امین و دلسوز حقیقت باشد از این رو، آرمان خواهی آگاهانه، باید مسیر فکری جغرافی دانان روشننگر جهان سومی را تعیین کند. (شکوئی ۱۳۸۷ : ۹)

مکان؛ کانون علم جغرافیاست، تفاوتها و گوناگونی های آن نتیجه عوامل موثر داخلی و خارجی است. (شکوئی ۱۳۸۶ : ۲۸۰) در طرح های آمایش سرزمین، عامل طبیعی و محیط زیست به عنوان عامل تعیین و ثابت نمی شود، بلکه تصمیم های سیاسی و اقتصادی عامل تعیین کننده می شود.

فضا؛ فضای جغرافیایی یک تولید اجتماعی- اقتصادی است و بازتابی از عملکرد نظام های سیاسی و اقتصادی زمان خود می باشد. (همان ۱۹۱) فضای در حال تغییر است، فضای است که مرحله ای از دگرگونی را پشت سر نهاده و وجه ظاهر آن چشم انداز تشکیل می دهد. (دولفوس ۱۳۷۴ : ۹) انسان و فعالیت هایش که درون یک فضای معینی قرار می گیرد تعریف معینی از آن فضا می دهد هویت آن فضا از هویت انسان و فعالیت نتیجه می شود. بر اساس این مفهوم از فضا، آمایش، برنامه ریزی و مدیریت تولید فضا پیدا می کند.

زمان؛ در جغرافیا فضا و زمان جدا از یکدیگر نیستند از این رو در تکامل سازمانهای انسانی در سطح زمین، بوم شناسی انسانی و چشم اندازهای جغرافیایی نمی توان فضا و زمان را از یکدیگر جدا کرد. (شکوئی ۱۳۸۷ : ۱۶۵)

جغرافیا و برنامه ریزی :

جان فریدمن برنامه ریزی را چنین تعریف می کند: فرایندی است که می کوشد دانش علمی و تکنیکی را به عمل، در حوزه عمومی تسری دهد. (Fridman, ۱۹۸۷) برنامه ریزی فرایندی سازمان یافته، آگاهانه و مبتنی برتصمیم گیری است که به منظور آینده نگری و حرکت کلیه روند های موجود به سوی مطلوب های انسانی، که در چارچوب اهداف توسعه بیان شده صورت می پذیرد. دانش جغرافیا که به لحاظ گستردگی قلمرو علمی خود و این که تنها دانشی است که به روابط متقابل جامعه انسانی و محیط طبیعی در جریان دیالکتیکی و بازتاب مکانی- فضایی آن در سطوح خرد و کلان را محور اصلی کار خود قرار داده است. (ضیاء توانا ۱۳۸۲ : ۱۸) برنامه ریزی یک هنر است و جغرافیا یک علم. جغرافیا، بررسی ساختارهای فضایی، فرایند های مربوط به انسان، ساماندهی ها و محیط طبیعی است. (شکوئی ۱۳۸۷ : ۲۷۰) علم جغرافیا پراکندگی، افتراق و بازساخت مکانی - فضایی پدیده ها را در ارتباط با ساختار اجتماعی اقتصادی تبیین می کند. جغرافیای کاربردی، شاخه ای کاملاً تخصصی در علم جغرافیا و یک مرحله ی کامل در گردآوری اطلاعات، تحلیل مسائل و روند تصمیم گیری است. (شکوئی ۱۳۶۸ : ۴۶)

هدف از مطالعات جغرافیایی، دست یافتن به شناخت پایه ای از محیط است که بستر و میدان عمل تمام فعالیتهای انسانی به شمار می آید. انجام این مطالعات پایه ای از آن نظر اهمیت دارد که پدیده های موجود در سطح زمین، از نظر شکل و پراکندگی یکسان نیستند و منشأ پیدایش آنها از قانونمندیهای یکسانی تبعیت نمی کند. (رهنمایی ۱۳۷۲ : ۱۸) ساماندهی سازمان فضایی، به عنوان یکی از اهداف آمایش سرزمین، درگرو شناخت و وقوف کامل بر آرایش فضایی پدیده هاست. به عبارت دیگر، بررسی نحوه ی پراکنش پدیده ها و ساز و کارهای حاکم بر آنها به منظور ساماندهی بهینه سازمان فضایی، از جمله مباحث مهم در آمایش سرزمین است که در جغرافیا به عنوان « مکتب سازمان فضای زندگی » نقش اساسی دارد. (سرور ۱۳۸۷ : ۳۴) این نوع برنامه ریزی با هدف استفاده از محیط

جغرافیایی و منابع طبیعی مختلف سرزمین صورت می گیرد و استعداد و ظرفیت های هر منطقه را سنجش و آن را در سطح ملی پیاده می کند. علم جغرافیا به عنوان یک علم کاربردی نقش بسزایی در ساماندهی برنامه های آمایشی سرزمین دارد زیرا از یک سو محیط جغرافیایی به عنوان یکی از پایه های اصلی برنامه ریزی در مطالعات آمایش سرزمین مطرح است و بدون شناخت صحیح از یک فضای جغرافیایی نمی توان به مولفه های مورد نظر دست یافت و از سوی دیگر انسان به عنوان بازیگر اصلی محیط نقش ساماندهی فعالیت ها را در فضای جغرافیایی برعهده دارد.

عدالت :

تبیین مفهوم عدالت ابعاد گسترده ای دارد. عدالت نخستین فضیلت نهادهای اجتماعی است، همچنان که صدق، فضیلت نظام های اندیشه است. (رالز ۱۳۸۷ : ۳۲) اگر در سازماندهی مناطق کشوری، تعادل و عدالت رعایت نشود تضاد طبقاتی، تضاد درآمدها و تضاد منافع، کشور را به بحرانهای سیاسی و تنش های امنیتی- اجتماعی در حد تجزیه مملکت دچار می کند. (حاتمی نژاد وحسینی ۱۳۸۹ : ۴۷) عدالت یک راهبردی می باشد که شالوده نظام اجتماعی مطلوب را قوام می بخشد.

از دیدگاه رهبری عدالت اسلامی به معنای قرار دادن هرچیز و هرکس در جای خود است، در این معنا عدالت همان تعادل است، یعنی باید عدالت محض میان افراد بشر برقرار کرد. از دهه ۱۹۶۰ مفهوم و کارکرد عدالت اجتماعی وارد ادبیات جغرافیایی شد. و مسائلی نظیر رفاه اجتماعی نابرابری های شدید، فقر، بیکاری، به سرعت مورد توجه جغرافیدانان قرار گرفت. جغرافیا باید در نظریه و عمل با عدالت اجتماعی پیوند بخورد. جغرافیای بدون عدالت فاقد آن قدرت و توانایی خواهد بود که بتواند در مطلوبیت بخشی به زندگی انسانی توفیق یابد. (شکویی ۱۳۸۶ : ۱۴۲) عدالت اجتماعی را می توان به عنوان یک اصل برای حل فصل تعارضات منطقه ای، مکانی- فضایی و اجتماعی در نظر گرفت. عوامل و فرایندهای اجتماعی که اصل عدالت اجتماعی را متوجه خود کرده اند، همان عواملی هستند که باعث تغییر فضا و مکان و ارتباط اجتماعی بسوی نابرابری می شوند و عواید توسعه را بصورت نابرابر توزیع می نمایند. در این مورد عدالت اجتماعی باید ناظر بر تقسیم ثمرات تولید و توزیع مسئولیت ها در فرایند کار جمعی باشد. این اصول می تواند مسائل متنوعی مانند مکانیابی قدرت، توانایی تصمیم گیری، توزیع نفوذ نهادهای کنترل کننده و تنظیم کننده فعالیتها و غیره را بررسی کند. (هاروی ۱۳۷۹ : ۹۷)

از آنجا که اجرای عدالت نیز تابع رویکرد نظام های سیاسی، شیوه کارکرد کارگزاران حکومتی و نیز تفاوت های فرهنگی - مکانی است، رفتار و برنامه همسان در گستره ملی با توجه به تنوعات فضایی - فرهنگی، الزاماً به معنای رفتار و برنامه عادلانه نیست. (کاویانی راد ۱۳۸۵ : ۲۸۱) عدم رعایت عدالت اجتماعی و یا به عبارتی نابرابری باعث می شود که تا عده ای استعدادها را بیشتر بارور کرده و موقعیت های برتر جامعه را انحصاری کنند و دیگران را به رغم استعداد مناسب از راهیابی به این موقعیت ها محروم سازند. (افروغ ۱۳۷۷ : ۱۷۳)

عدالت جغرافیایی :

جغرافیا، مدیریت توزیع فضایی پدیده ها در ارتباط با مناسبات متقابل انسان و محیط می باشد. از این میان مفهوم عدالت، عدالت توزیعی بیشترین سازگاری مفهومی را با جغرافیا دارد تأکید بر بخش محیط در برخورداری یا عدم برخورداری نواحی مختلف از توان های محیطی بیشترین اثر گذاری میث عدالت را نظام های سیاسی و ایدئولوژیک می داند، زیرا برنامه ریزی در راستای توزیع عادلانه فرصت ها اساس عدالت جغرافیایی است. (کاویانی راد ۱۳۸۵ : ۲۸۲-۲۹۲) عدالت توزیعی در توزیع منابع ثروت در جامعه کاربرد دارد. به قول ارسطو مهمترین کارکرد دولت داشتن قدرت تصمیم گیری در این زمینه است که مشخص نماید، چه چیزی به نفع عموم است. (ارسطو ۱۳۸۱ : ۳۹۵)

مسئله اصلی عدالت توزیعی گزینش یک نظام اجتماعی است. به گونه ای طراحی شود که توزیع ناشی از آن در هر صورت عادلانه باشد. برای دست یابی به این هدف ضروری است فرایند اجتماعی و اقتصادی را در زوایای نهادهای حقوقی و سیاسی در خور جای دهیم. بدون یک طرح مناسب از این نهادهای پایه نتیجه فرایند توزیعی، عادلانه و منصفانه نخواهد بود. (رالز ۱۳۸۷ : ۴۱۵) گاهی هم عدالت، ناظر به وضعیت نهایی موجود در جامعه از حیث توزیع بهره مندی ها و امتیازات و موقعیت های اجتماعی است که این نتیجه عوامل مختلفی است. بدیهی است جغرافیا باید در نظریه و عمل با عدالت اجتماعی پیوند بخورد. جغرافیای بدون عدالت فاقد آن قدرت و توانایی خواهد بود که بتواند در مطلوبیت بخشی به زندگی انسانی توفیق یابد. (شکویی ۱۳۸۶ : ۱۴۲)

شواهد کنونی به ویژه در کشورهای جهان سوم، گویای آن است که نظام های سیاسی در تأمین عدالت جغرافیایی در پهنه سرزمین ملی موفق عمل نکردند. (کاویانی راد ۱۳۸۵ : ۲۹۲) در واقع نظام یکپارچگی سرزمین، پاسخی برای تحقق عدالت جغرافیایی و طراحی برای رسیدن به شاخص های توسعه پایدار است؛ ایجاد تعادل توسعه بین نواحی؛ توزیع عادلانه درآمد و فعالیت ها بین نواحی؛ نواحی عقب مانده وحاشیه ای؛ توسعه متعادل شهری و روستای؛ توسعه هماهنگ زیر بناها؛ خدمات و تسهیلات اجتماعی با نیازمندیها و محیط طبیعی و انسانی در بر می گیرد.

مفهوم آمایش سرزمین و اهداف آن :

کلمه آمایش از مصدر آمودن به معنای آباد کردن، آمیختن، آراستن و نظم دادن است. (معین ۱۳۶۳: ۹۱) آمایش سرزمین عبارت است از ((برنامه ریزی و سازمان دادن نحوظ اشغال فضا و تعیین محل سکونت انسانها و محل فعالیتها و تجهیزات و همچنین کنشهای بین عوامل گوناگون نظام اجتماعی - اجتماعی است)). آمایش سرزمین به خودی خود نمی تواند هدف بلکه بیان جغرافیایی و ترجمان فعالیت و هدف هایی که سیاست دولت آن را تعیین کرده است. (وحیدی ۱۳۷۳: ۸۰) آقای دکتر مجید مخدوم، آمایش سرزمین را تنظیم رابطه بین انسان، سرزمین و فعالیتهای انسان در سرزمین به منظور بهره برداری در خور و پایدار از جمیع امکانات انسانی و فضایی در جهت بهبود وضعیت مادی و معنوی اجتماع در طول زمان تعریف می کند. (مخدوم ۱۳۷۴: ۱۱) آمایش سرزمین امروز مجموعه ای از دانش های جدید است که به طرز هماهنگ و تلفیق یافته عمل می کنند و کارشناسان رشته های گوناگون علوم اجتماعی (جامعه شناسی، جمعیت شناسی، اقتصاد، برنامه ریزی اجتماعی و...) و مهندسی (معماری، راه و ساختمان، کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست، معماری و شهرسازی و جغرافیا) با مشارکت گروهی و گفت و شنود منطقی می توانند، در محدوده مسائل آمایش سرزمین مطالعه و برنامه ریزی کنند. (حاجی یوسفی ۱۳۷۳)

از مهمترین ویژگیهای آمایش سرزمین می توان به مواردی چون، نگرش همه جانبه به مسائل، آینده نگری، دورنگری است. آمایش سرزمین در ایران برای تنظیم رابطه، بین انسان، فضا و فعالیت های انسان در فضا انجام می شود و لذا تأکید خاصی بر دیدگاه فضایی (مکانی، جغرافیایی) در برنامه ریزی توسعه و تکامل ملی دارد. هدف و آرمان چنین دیدگاهی توزیع و تقسیم جمعیت و فعالیتهای عمرانی در پهنه سرزمین، اجرای راهبردی بهزیستی برای فرد و جامعه، استفاده مطلوب از منابع طبیعی و نیروی انسانی در جهت کفایت اقتصادی واجتماعی است. (سرور ۱۳۸۷: ۲۶)

دست یابی به اجرای اهداف آمایش سرزمین در درجه اول یک مسئله سیاسی است. بسیاری از سازمان های خصوصی و عمومی با کنش های خود در توسعه یا تغییر داده های فضایی سهیم اند. آمایش سرزمین نمایانگر کوشش در یکپارچگی میان رشته ای و هماهنگی، همچنین همکاری ارگان های ذی صلاح است. ادارات گوناگون دست اندرکار مسائل آمایش سرزمین باید به اختیارات و منابع مالی لازم تجهیز شوند تا بتوانند به اتخاذ تصمیمات و انجام دادن آن ها مبادرت کنند. این ادارات باید هنگام کار خود همواره کلیه تدابیر مد نظر و مطرح در سطوح بالاتر و پایین تر را در افکار و اعمال خود منظور کنند.

آمایش سرزمین در ایران :

فکر آمایش سرزمین در اواخر سال ۱۳۴۵ در موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در گزارشی با عنوان مسئله افزایش جمعیت تهران و نکاتی پیرامون سیاست عمرانی کشور مطرح شد. (توفیق ۱۳۸۴: ۲) مسئله آمایش سرزمین، توزیع جغرافیایی بهینه منابع، فعالیتها و مشاغل است. آمایش سرزمین در واقع مدیریت عقلایی فضا است. (زیاری ۱۳۷۸: ۲۶۲) به عبارت دیگر، هدف کلی آمایش سرزمین، سازماندهی فضا به منظور بهره وری مطلوب از سرزمین در چارچوب منافع ملی است.

ناهماهنگی توسعه مناطق و نابرابریهای نواحی موجود، نگاهی به سیرتحولات نظام سکونتگاهی و شهری کشور در این زمینه روشننگر است.

در دوره مشروطه سه جریان منجر به تحول نظام سکونتگاهی و شهری کشور شد، که عبارتند از:

۱- اضمحلال نظام ایلپاتی عشایری کشور ۲- گسترش روابط اقتصادی با نظام سرمایه داری ۳- رشد سرمایه داری شهری .

لذا شهر در نظام سکونتگاهی کشور برتری یافته و به عنوان جایگاه تحقق روابط سرمایه داری در نظام سلسله مراتبی کشور نقش اول را از آن خود کرد پس از مشروطه در سال ۱۳۰۴ تجدید طلبان پیروز شدند. آنها با تکیه بر مدرنیسم و تغییر ارزشها موفق شدند در بنیانهای اقتصادی و اجتماعی شهرها تغییراتی ایجادکنند. در سال ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۴ اولین برنامه هفت ساله عمرانی کشور اجراشد. با ورود کارتلهای نفتی آمریکائی، شاهد تجزیه ساختارهای روستایی و شکل گیری شبکه های صنعتی در مناطق خاص (تهران، اصفهان، کرج) هستیم. در سال ۱۳۵۰ جمعیت زیاد مهاجرین باعث پیدایش مشکل مسکن در شهرهای بزرگ گردید. پدیده مهاجرت سبب توسعه فیزیکی شهرها، گسترش زاغه نشینی، بهم ریختگی و ناموزونی و عدم تعادل فضائی کشور بود .

در سال ۱۳۵۲ مرکز آمایش سرزمین در سازمان برنامه و بودجه افتتاح شد و در سال ۱۳۵۴ مرحله نخست مطالعات آمایش سرزمین توسط مهندسان مشاور ستیران آغاز گردید. مهمترین دشواریهای رژیم گذشته در این زمینه عبارت بود از : مهاجرت ماهرانشدنی روستائیان - تمرکزجمعیت درفضایی محدود - رشد شهری انفجارگونه - ناتوانی در مهار کردن رشد تهران- تشدید نابرابریها در سطح زندگی و معیشت شهرها و روستاها و بین استانها و شهرهای گوناگون - سیر فقهرائی ساختارهای اجتماعی و میراث ملی و فرهنگ سنتی پس از انقلاب در سال ۱۳۶۳ اولین نتایج مطالعات آمایش سرزمین انتشار یافت. اگر چه درحین جنگ تحقق آن با عدم توفیق روبرو بود. (پوراحمد ۱۳۸۰: ۴۸۵)

در سال ۱۳۷۱ وظیفه تهیه طرح آمایش سرزمین به سازمان برنامه و بودجه و وظیفه تهیه طرحهای کالبدی و منطقه ای به وزارت مسکن و شهرسازی واگذار شد و در سال ۱۳۷۷، با آغاز مطالعات پایه آمایش سرزمین، ضرورت تدوین نظریه پایه توسعه ملی و ارائه پیش نویس آن از سوی دولت طرح گردید.

عدالت جغرافیایی و آمایش سرزمین :

رسالت برنامه آمایش سرزمین، نیل به عدالت جغرافیایی از طریق تأمین دسترسی عادلانه و توزیع فضایی دستاوردهای توسعه، کارایی ناشی از برقراری و تقویت پیوندها و ایجاد یکپارچگی فضایی، برقراری تعادل اکولوژیکی و ارتقای کیفیت زندگی، و حفظ و اعتلای هویت منطقه ای است. در این میان، نقش اساسی جغرافی دان معطوف به آزمون سازگاری برنامه های آمایشی با ویژگی های جغرافیایی فضا است. هدف جغرافیا و آمایش سرزمین، سازماندهی فضایی است، اما این جغرافیاست که به عنوان یک علم نحوه پراکندگی، افتراق و بازساخت مکانی فضایی پدیده ها را در ارتباط با ساختار اجتماعی اقتصادی تبیین می کند. (خاتمی نژاد و راستی ۱۳۷۸ : ۴۹) رویکرد آمایش سرزمین در همه ابعاد مکمل و بر طرف کننده نارسایی هایی است که با قابلیت ایجاد زمینه تعامل میان سه عنصر فضا، انسان و فعالیت و ارائه چیدمان منطقی در عرصه سرزمین می باشد.

به عبارت دیگر، آمایش سرزمین به معنای برنامه ریزی فضائی، بهره برداری مناسب و استفاده بهینه و عقلانی از سرزمین بوده ودالات بر اقداماتی دارد که بطور گسترده آینده توزیع فعالیت ها و سکونتگاه ها را در فضا، تحت تاثیر قرار می دهد. از آنجا که هر محیطی دارای توان ها و ویژگی های خاص خود است، لذا می بایست فعالیت های وارده بر پهنه سرزمین متناسب با توانها و ظرفیت های آن باشد. به منظور بهره برداری معقولانه و بهینه امکانات و ایجاد فرصت برای تجدید قوای زمین و این امر میسر نخواهد شد مگر به واسطه شناخت و ادراک محیطی ما، چرا که برخورد ما و نحوه عملکرد ما بر محیط بستگی به همین موضوع دارد تمرکز سرمایه، امکانات و خدمات و به عبارت دیگر توزیع عادلانه موارد مذکور موجب برهم زدن تعادل و نظم فضایی شده است. بی توجهی به مقوله عدالت جغرافیایی در کشورهای مختلف به ویژه جهان سوم، زمینه ساز تشدید فقر، شکاف طبقاتی و ناحیه ای، حاشیه نشینی، بحران های زیست محیطی، فزاینده آسوب ها و نا آرامی های اجتماعی و قومی- ناحیه ای گردیده است. (کاویانی راد ۱۳۸۵ : ۲۷۶)

در واقع « آمایش سرزمین » می کوشد از طریق تنظیم رابطه انسان توسعه درخور و پایداری را به وجود آورد. بدیهی است که ایجاد هماهنگی بین انسان و محیط، به شناخت توان های اکولوژیکی و ارزیابی آنها نیاز دارد تا بتوان ضمن تعیین انواع کاربر بهای مناسب، ملو بترین آنها را در نظر گرفت. (شکویی، ۱۳۷۱ : ۴۵)

بحث و نتیجه گیری :

به طور کلی براساس مطالعات انجام شده و مباحث مطرح شده، جغرافیا مدیریت توزیع فضایی پدیده ها در ارتباط با مناسبات متقابل انسان و محیط می باشد. نقش بسزایی در ساماندهی برنامه های آمایشی سرزمین دارد رویکرد بنیادین علوم جغرافیایی رسیدن به تعادل می باشد. بعد توزیعی عدالت، بیشترین هماهنگی را با عدالت جغرافیایی داشته است. تاکید بر بخش محیط در برخورداری یا عدم برخورداری نواحی مختلف از توان های محیطی بیشترین اثر گذاری مبحث عدالت را نظام های سیاسی و ایدئولوژیکی می داند، زیرا برنامه ریزی در راستای توزیع عادلانه فرصت ها اساس عدالت جغرافیایی است.

یافته ها، اطلاعات و نتایج به دست آمده نشان می دهد که آمایش پس از چندین دهه کنکاش های نظری و کسب تجارب عملی، اینک به مرحله ای رسیده است که بدون هماهنگی با سایر نهاد های تصمیم گیری و در راس آنها جریان های میان مدت توسعه اقتصادی - اجتماعی و طرح ها و برنامه های کالبدی، امکان تحقق نیات و تدابیرش میسر نخواهد شد. در طرح های آمایش سرزمین در هر سطوح (ملی، منطقه ای، محلی) بیشتر توجه شود. از آنجا که برنامه آمایش سرزمین یک مسئله سیاسی است. اهمیت دادن به آمایش سرزمین وجود برخی از اعتراضات و نابرابری ها از نحوه تخصیص بودجه در سطح کشور و بی عدالتی خواندن آن را دامن می زند. در واقع تمام فعالیت های عمرانی و رفاهی کشور براساس آمایش سرزمین انجام می گیرد. همچنین دانشگاه رابطه خاصی با جامعه دارد و نقش حساسی در باز نمایی و شکل دهی به فرهنگ و نیز اثر گذاری بر جامعه ایفا می کند. در واقع دانشگاه رسالت چند جانبه مطالعه جامعه، به چالش کشیدن عقاید مرسوم، تولید اندیشه نو و تکثیر اندیشه ها و ارزش های اجتماعی و بطور کلی جامعه دارد. موفقیت طرح آمایش استفاده از دانشگاه، مشارکت عموم؛ هر سیاست آمایش سرزمین، در هر سطحی باید مبتنی بر مشارکت فعال شهروندان باشد. بدون مشارکت عمومی جامعه پویایی لازم برای استمرار یک حیات فعال اجتماعی را از دست خواهد داد. در واقع نظام یکپارچگی سرزمین، طرحی برای رسیدن به شاخص های توسعه پایدار است، ایجاد تعادل توسعه بین نواحی، توزیع عادلانه درآمد و فعالیت ها بین نواحی، نواحی عقب مانده و حاشیه ای، توسعه متعادل شهری و روستای توسعه هماهنگ زیر بناها خدمات و تسهیلات اجتماعی با نیاز مندیها و محیط طبیعی و انسانی در بر می گیرد.

منابع :

- ۱- افروغ، عماد، (۱۳۷۷)، «فضا و نابرابری اجتماعی، ارائه الگویی برای جدایی گزینی فضایی و پیامدهای آن»، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس
- ۲- ارسطو، (۱۳۸۱)، «سیاست»، ترجمه حمید عنایت، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

- ۳- پاپلی یزدی، محمد حسن، (۱۳۸۱)، «دکترحسین شکویی و تأثیر او بر جغرافیای ایران»، مشهد فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۶۶، ۶۵.
- ۴- پور احمد، احمد، (۱۳۸۹)، «قلمرو و فلسفه جغرافیا»، چاپ چهارم، انتشارات دانشگاه تهران
- ۵- پور احمد، احمد، (۱۳۸۰)، «آمایش سرزمین و ایجاد تعادل در نظام شهری کشور»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران
- ۶- توفیق، فیروز (۱۳۸۴)، «آمایش سرزمین و تجربه جهانی»، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، تهران
- ۷- توسلی، حسین، (۱۳۷۵)، «مبانی نظری عدالت اجتماعی»، مدیریت بهره وری بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی
- ۸- حاتمی نژاد وحسینی، (۱۳۸۹)، «جایگاه و نقش علم جغرافیا در ساما ندهی فضای سرزمین»، مجله ی رشد آموزش، دوره بیست و پنجم، شماره ۱
- ۹- دولفوس، اولیویه، (۱۳۷۴)، «فضای جغرافیا پی»، ترجمه سیروس سهامی، نشر نیکا، مشهد
- ۱۰- رالز، جان، (۱۳۸۷)، «نظریه عدالت»، ترجمه سروریان، محمدکمال و مرتضی بحرانی، چاپ اول پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران
- ۱۱- رهنمایی، محمدتقی، (۱۳۷۲)، «توانهای محیطی ایران»، مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران
- ۱۲- زیاری، کرامت الله، (۱۳۷۸)، «اصول و روشهای برنامه ریزی منطقه ای»، چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه یزد
- ۱۳- سرو، رحیم، (۱۳۸۷)، «جغرافیای کاربردی و آمایش سرزمین»، چاپ سوم، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، تهران
- ۱۴- شکویی، حسین، (۱۳۸۷)، «فلسفه های محیطی و مکتب های جغرافیایی»، چاپ پنجم، مؤسسه جغرافیا و کارتوگرافی گیتا شناسی، تهران
- ۱۵- شکویی، حسین، (۱۳۸۶)، «اندیشه های نو در فلسفه جغرافیا»، چاپ نهم، مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی، گیتاشناسی، تهران
- ۱۶- شکویی، حسین، (۱۳۶۸)، «جغرافیای کاربردی و مکتب های جغرافیایی»، چاپ دوم، انتشارات آستان قدس، مشهد
- ۱۷- ضیاء توانا، محمد حسن، (۱۳۸۲)، «جغرافیای اجتماعی تجلیگاه میان دانشی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۰
- ۱۸- عبد الهی، عبد الله و تقیو، اکبر، (۱۳۸۹)، «جغرافیا و عدالت اجتماعی تاملی بر تبیین مشارکت مردم در تحقق عدالت اجتماعی» سومین همایش ملی جغرافیا و رویکرد علمی به توسعه پایدار شماره ۱۹، ۲۰
- ۱۹- قران کریم سوره حدید آیه ۲۵
- ۲۰- گنجی، محمد حسن، (۱۳۷۰)، «تحولات نو در جغرافیا»، مجله ی رشد آموزش جغرافیا، سال هفتم، شماره ۲۶
- ۲۱- مرصوی، نفیسه، (۱۳۸۳)، « توسعه یافتگی و عدالت اجتماعی شهر تهران»، فصلنامه پژوهش های اقتصادی، شماره ۱۴
- ۲۲- معین، محمد، (۱۳۶۳)، «فرهنگ فارسی»، جلد اول، چاپ سوم، انتشارات امیر کبیر، تهران
- ۲۳- مخدوم، مجید، (۱۳۷۴)، «شالوده های آمایش سرزمین»، دانشگاه تهران
- ۲۴- وحیدی، پریدخت، (۱۳۷۳)، «آمایش سرزمین راهنمایی برای برنامه ریزی آموزش عالی»، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، شماره ۲ و ۴
- ۲۵- هاروی، دیوید، (۱۳۷۹)، «عدالت اجتماعی و شهر»، ترجمه فرخ حسامیان، محمدرضا حائری و بهروز منادی زاده، انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری

پی نوشت ها

۱. ۳۰ / ۷ / ۷۶ بیانات رهبر معظم انقلاب در همایش بزرگ خواهران در ورزشگاه آزادی به مناسبت جشن میلاد کوثر

سیری در مفاهیم و ضرورت های برنامه آمایش سرزمین در کشور

دکتر عیسی ابراهیم زاده، دانشیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه سیستان و بلوچستان (Ibrahimzadeh@gmail.com)
دکتر سیدنجف موسوی، استادیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه ارومیه (Mousavi424@yahoo.com)
علی باقری کشکولی، دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه اصفهان (Alib336@gmail.com)

چکیده :

آمایش سرزمین به عنوان یک پروژه یکپارچگی بازتاب مباحثات گسترده تر در دولت و فراتر از آن است. در رابطه با تغییر جهت به آمایش سرزمین، زمانی که نقش تصویری برنامه ریزی با وظایف تنظیمی خود روبرو می گردد تنش ها به شدت احساس می شوند و در این شرایط، یک سیستم آمایش سرزمین که توسعه را به شیوه ای کارآمد و موثر و منصفانه هدایت کند، مولفه ی اصلی نظارت دقیق مطرح می شود. دستیابی شهروندان به فرصت ها، بهداشت، رفاه و شانس زندگی اساساً تحت تاثیر الگوهای توسعه است که همواره در تدوین برنامه های بلندمدت با نگاه به سرزمین در کشوری با وسعت جغرافیایی ایران که سابقه بیش از ۶۰ سال برنامه ریزی را تجربه کرده است، مدنظر بوده است اما مسائلی چون عدم تعادل های چشمگیر منطقه ای، ناهماهنگی های بین بخشی، رشد غول آسای پایتخت، ناکارآمدی شبکه زیرساختی کشور و غیره ضرورت توجه جدی به سرزمین و اتفاقاتی که در آن عرصه می افتاد را الزامی نموده بود. اما علیرغم اینکه مطالعات آمایشی چنین برنامه هایی شروع شد، ولی با تعطیلی سازمان مدیریت و برنامه ریزی از سوی دولت نهم عملاً ادامه مطالعات آمایش سرزمین دچار سردرگمی گردید! با این وجود در سال جاری (۱۳۹۱) آمایش سرزمین استانی که فاز یک آن (شناخت وضع موجود) در سال های ۸۵-۱۳۸۴ انجام گرفته بود، پس از یک وقفه ۶-۵ ساله مجدداً مطالعات فاز دوم آن (تدوین استراتژی) شروع شده و انتظار می رود که در آینده نزدیک پس از اتمام این دو فاز و فاز سوم آن (تدوین طرح ها و برنامه ها)، شاهد در اختیار داشتن برنامه آمایشی جامع و مانع و کامل در سطوح ملی و منطقه ای داشته باشیم و مهمتر از آن شاهد اجرای چنین برنامه جامع و مانع در کشور باشیم

کلید واژه ها: آمایش سرزمین، مفاهیم، ضرورت ها، توسعه یکپارچه، ایران.

Survey in the concepts and requirements of Land use planning programs in country

Abstract:

Land use planning as an integration project is then a reflection of wider discourses in government and beyond. At relation to with regard to a shift to Land use planning, tensions are keenly felt when planning's visionary role comes up against its regulatory functions, And in this conditions, a system of land use planning that will guide the development in a manner of efficient, effective and equitable, be considered As a basic element of accurate monitoring. Citizens access to Opportunities, Health, Welfare And life chances Is essentially influenced of development patterns that is crucial for At Developed long-term program with Looking at land in country with Geographic extent Iran Which has experienced more than 60 years of experience in planning But issues such as Significant regional imbalances, Lack of Inter-spectral coordination, Gigantic growth of capital, Inefficiencies network infrastructure of country and Etc Would require Necessity of Serious attention to the land and events that were occurring At the area. However, despite that began preparatory studies such programs but with the holiday planning and management organization by the ninth government was actually confuses continuation land use planning studies. However, in year (2012), the provincial land use planning, that first phase its (Recognizing of current situation) were performed in the years 2004-2005, after a pause 5-6 years was restarted the second phase (strategy formulation). And expected In the near future, after completing this two phases and the third phase (the formulation of plans and programs) we have a Comprehensive, prevented and perfect planning program in national and regional levels and most importantly, Be seen implementation of such comprehensive and prevent program in country.

Keywords: Land Use Planning, Concepts, Necessities, Integrated Development, Iran

مقدمه :

از کاربرد اصطلاح آمایش سرزمین در جهان مدت زیادی نمی گذرد. کمتر از هفت دهه است که اذهان پژوهشگران و برنامه ریزان با این مفهوم آشنا شده است. به طور کلی در تعریف و ماهیت «زمین» باید گفت، زمین در عرف متداول دانشمندانی که موضوع علمشان زمین است (جغرافی دانان) به آن قسمت از پوسته زمین اطلاق می شود که در معرض هوا قرار داشته باشند؛ به عبارت دیگر، قسمت هایی از این کره که اقیانوس ها و آبها، آنها را پوشانده باشند (ابراهیم زاده، ۱۳۸۹: ۲۷).

تعالیم اسلامی، با ذکر مختصات و ویژگی های زمین و بیان رابطه آن با انسان، موضوعات و ارزش های خاصی را مطرح می نماید که علاوه بر بهره مندی مادی بر جنبه های کیفی زندگی انسان نیز توجه دارد. از جمله زمین به عنوان آرامگاه و محل قرار، محل تمکن انسان^۴، محل استقرار انسان^۵، منزل انسان^۶، مهد انسان^۷، محل زندگی انسان^۸ و بالاخره به عنوان آرامگاه انسان^۹ معرفی شده است. مضافاً این که برای زمین نیز اصولی معرفی می شود که برخی از آن ها عبارت است از مثنی در زمین به تواضع^{۱۰}، اجتناب در فساد در زمین^{۱۱}، اهتمام در عمران زمین^{۱۲}، و بر پایه عدل و قسط^{۱۳}. همه این موارد و نشانه های خداوند بیانگر انجام فعالیت های انسان بر روی زمین جهت بر آوردن نیاز های مادی و معنوی خود برای نیل به کمال و سعادت و رفاه دنیوی و اخروی است. کلمه زمین علاوه بر این که به مشخصات و کیفیت های مادی و غیر مادی اطلاق می شود، عمدتاً توسط کارشناسان علوم زمین به سه جنبه «طبقه بندی زمین»، «مالکیت زمین» و «آمایش سرزمین» معطوف می گردد. در اینجا توجه ما به این جنبه سوم، یعنی «آمایش زمین» معطوف است.

طبق تعریف ژان پل لاکاز^{۱۴}، «آمایش سرزمین، رسیدن به مطلوب ترین توزیع ممکن جمعیت توسط بهترین شکل توزیع فعالیت های اقتصادی-اجتماعی در پهنه سرزمین است». در حال حاضر مفهوم آمایش سرزمین در کشور فرانسه، سازماندهی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیط زیستی به منظور تحقیق آینده ای مطلوب می باشد (نامجویان، ۱۳۸۶: ۵).

جغرافی دانان، آمایش سرزمین را بهره برداری از زمین و منابع آن از دیدگاه جغرافیایی کاربردی یا برنامه ریزی تعریف نموده اند. مطالعه آمایش سرزمین، نظم نوینی از سازمان دهی منابع طبیعی و فعالیت های انسانی را بر پهنه سرزمینی مهیا می سازد و به سازماندهی منطقی و متعادل فضای موجود حیاتی، برای هر گونه تجمع انسانی می پردازد. در اینجا است که در مطالعات آمایش سرزمین از تکنیک های برنامه ریزی فضایی استفاده می گردد (زباری، ۱۳۸۸: ۲۳).

تعاریف زیادی از آمایش سرزمین توسط اندیشمندان مطرح شده است که شامل رویکرد منسجم و فعال از توسعه سرزمین در جهت شکل دادن به آینده شهرها، نواحی و مناطق جغرافیایی بزرگتر؛ به طوری که از سیاست های توسعه منطقه ای فراتر رفته و به رویکرد برنامه ریزی فضایی نزدیکتر شود (Koresawa and Konvitz, 2001)، توزیع بهتر جمعیت که منابع طبیعی و فعالیت های اقتصادی را به عنوان هدف، دنبال می کند و رفاه و توسعه کامل ظرفیت های بالقوه جمعیت را در نظر دارد (Hansen, 1975: 45)، برنامه ریزی و سازمان دادن، نحوه اشتغال فضا و تعیین محل سکونت انسان ها و تجهیزات و همچنین کنش بین عوامل گوناگون نظام اجتماعی و اقتصادی (مهندسیین مشاور ستیران، ۱۳۵۴: ۱۴)، اقدام هایی برای هماهنگ ساختن تاثیر های فضایی سیاست های سایر بخش ها برای دست یابی به توزیع بهینه ای از توسعه اقتصادی میان مناطق صورت می پذیرد (European Commission, 1999: 24). می باشد که ضرورت مطالعه آمایش سرزمین را بیش از پیش ضروری می سازد.

به این ترتیب، برنامه ریزی آمایش سرزمین به اجرای دیگر برنامه ریزی ها کمک می کند، زیرا، دستیابی به اهداف اقتصادی و ملی از قبیل؛ حداکثرسازی رشد اقتصادی با اشتغال کامل نمی تواند فقط از طریق برنامه ریزی ملی تحقق یابد. بنابراین برنامه ریزان هر منطقه علاقه مندند برای توسعه مناطق زیر نظر خود برنامه ریزی کنند (Purves, 2006: 4-5). با توجه به این مفاهیم، این مقاله به بررسی ماهیت و مفاهیم آمایش سرزمین و ضرورت های کارگیری این برنامه در توسعه کلان و منطقه ای کشور می پردازد. در این راستا، سوالات زیر مطرح می شوند:

۱- مفاهیم آمایش سرزمین به چه میزان در راستای دستیابی به اهداف مشترک مطرح شده اند؟

۳. قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۳۶.

۴. قرآن کریم، سوره اعراف، آیه ۱۰.

۵. قرآن کریم، سوره اعراف، آیه ۲۴.

۶. قرآن کریم، سوره اعراف، آیه ۷۴.

۷. قرآن کریم، سوره اعراف، آیه ۵۳، زخرف آیه ۱۰، سوره طور آیه ۴۸ و سوره زمر آیه ۶.

۸. قرآن کریم، سوره رحمن، آیه ۱۰.

۹. قرآن کریم، سوره نمل، آیه ۶۱ و سوره مومن آیه ۶۴.

۱۰. قرآن کریم، سوره فرقان، آیه ۶۳.

۱۱. قرآن کریم، سوره اعراف، آیه ۵۶.

۱۲. قرآن کریم، سوره هود، آیه ۶۱.

۱۳. قرآن کریم، سوره مائده، آیه ۸.

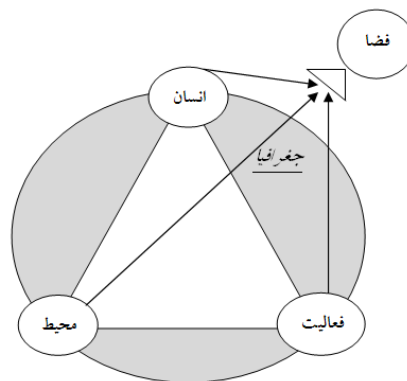
۲- در به کارگیری طرح و برنامه آمایش سرزمین در توسعه کلان و منطقه ای هر کشور چه ضرورت هایی مطرح شده است؟

روش تحقیق:

نوع تحقیق بنیادی - نظری و روش به کار رفته روش کتابخانه ای - اسنادی است. اطلاعات مورد نیاز از منابع کتابخانه ای سازمان های مدیریت و برنامه ریزی کشور، استانداری ها، دانشگاه ها و .. جمع آوری شده است.

نتایج:

آمایش سرزمین که از تنظیم رابطه انسان، فضا و فعالیت های انسان در فضا به وجود می آید، رشته ای است بین رشته ای که ماهیت سه گانه دارد واز همپوشی اقتصادی، جامعه شناسی و جغرافیا به دست می آید. فضا، حجم مکانی و زمانی مجموعه ای از تمام فعالیت هایی است که انسان در راه تسلط به طبیعت و برای بقای خود انجام می دهد (آسایش، ۱۳۷۹: ۱۴۰). فضا از تعامل و برآیند انسان، محیط و فعالیت به وجود می آید به طوری که مناسبات و روابط انسانها، جامعه و مکان ها مورد مطالعه، فضا را شکل می دهند. این فضاها مداوم و پیوسته به سبب دخالت انسان در حال تغییر، تحول و تکامل است. فضا دربرگیرنده و حاصل روابط متقابل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی بخشی از جامعه در محیطی مشخص، یا گستره معینی از سرزمین است. مقوله فضا و تحلیل قانونمندیهای حاکم بر شکل گیری آن نقش کلیدی در برنامه ریزی آمایش سرزمین دارد.

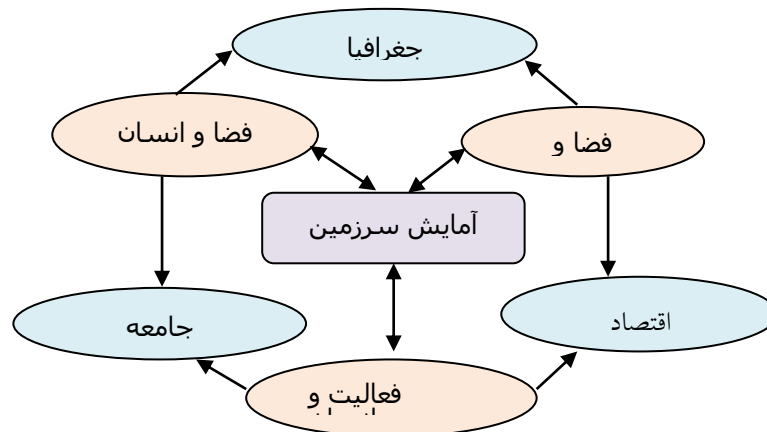

شکل (۱): فضا و اجزای تشکیل دهنده آن

بنابراین فضا از همپوشی ساختارهای محیطی، اکولوژیکی، ساختار و روابط و مناسبات اجتماعی و فرهنگی و ساختار و روابط اقتصادی به وجود می آید. فضا، فصل مشترک پدیده های سه گانه فوق است. که با هم در کنش متقابلند و مظهر تمامی کارکرد های هستی و ساختار جامعه انسانی در پیوند با سطح فرهنگ و قانون و قانون مندی او از یک سو و خصیصه محیط طبیعی از سوی دیگر می باشد. از این رو فضا دارای محدودیت رشد است که ظرفیت فیزیکی و عملکرد آن در نهایت اشباع می شود (ضیاء توانا، ۱۳۸۴: ۳۱).

جغرافیا به مثابه علم فضا به دنبال تبیین قوانین فضایی، روابط فضایی و فرآیند های فضایی است که در کانون مطالعات «آمایش سرزمین» قرار دارد. به عبارت دیگر سازمان دهی فضای سرزمین (از کوچکترین مقیاس تا بزرگترین مقیاس به مطالعه گوناگون نیاز دارد ولی جغرافیا با تمام تخصص های آن، یکی از مهم ترین و زیربنایی ترین این علوم به شمار می آید. بنابراین جغرافیا به داده های طبیعی مانند توپوگرافی، ژئومورفولوژی، خاک و شرایط آب و هوایی و توانایی های محیطی اعم از گیاهی، حیوانی، منابع زیر زمینی و غیره را مورد شناسایی قرار می دهد سپس با مناسبات جامعه و کنش اجتماعی پیوند می دهد تا فضای جغرافیایی را به وجود آورد. فضای جغرافیایی بر مبنای چنین مفهومی هم تولیدات انسانی و اجتماعی است هم نتیجه عوامل و فرآیند های طبیعی است. بدین سان فضای جغرافیایی در بستر محیط طبیعی، در سیر زمان، در گذشته و حال و با تصمیم گیری انسانی عینیت می یابد (شکویی، ۱۳۷۸: ۳۰۱). فضای جغرافیایی، یک تولید اجتماعی و اقتصادی است و بازتابی از عملکرد نظام های سیاسی و اقتصادی زمان خود می باشد (همان، ۱۹۱). در واقع جغرافیا سعی دارد، از سویی بین پدیده های محیطی با عوامل پویای آن رابطه برقرار کند ویا نگرش سیستمی، به نتایج و فرآیندهای این روابط بنگرد واز سوئی دیگر، با ایجاد ارتباط موزون بین خود وعلوم مرتبط با آمایش سرزمین (اقتصاد و جامعه شناسی) در مدیریت و سازماندهی فضاهای گوناگون گام بردارد (حاتمی نژاد و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۷). بنابراین جغرافیا به عنوان علم فضا، جهت آرایش پدیده ها و ایجاد سازمان دهی فضایی به همپوشی با سایر علوم به ویژه جامعه شناسی و اقتصاد تن در داد

تا با تبیین و تحلیل فرآیند های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تاثیر گذار در شکل گیری سازمان فضایی به آرایش فضایی پدیده ها از طریق علم «آمایش سرزمین» پردازد. بنابراین در ضلع دیگر آمایش سرزمین، جامعه شناسی قرار دارد که روابط اجتماعی و مناسبات فرهنگی و رفتار های انسانی که سازمان اجتماعی را شکل می دهند مورد مطالعه قرار می دهد. این سازمان اجتماعی، سازمان فضایی را ایجاد می کند. سازمان فضایی هر گونه روابط اجتماعی، روابط تولید، تقسیم کار، سازمان خانواده و کارکردهای اجتماعی است که در یک حجم مکانی و ظرف زمانی صورت می گیرد. این سازمان فضایی محصول سازمان اجتماعی است که از کارکرد های سیاسی و فرآیند های اجتماعی، نهادی و اقتصادی شکل گرفته است. سرانجام چشم انداز سومی اقتصاد است. مناسبات اقتصادی و فعالیت های انسان و شیوه تولید و بهره برداری انسان از طبیعت را مورد بررسی قرار می دهد. به عبارت دیگری شکل گیری فعالیت های اقتصادی انسان در یک حجم مکانی و ظرف زمانی اقتصاد فضا را شکل می دهند. بنابراین دستیابی به عدالت اجتماعی و توسعه و برقراری تعادل میان پدیده های محیطی، اقتصادی و اجتماعی نیاز مند ساماندهی فضا و آمایش سرزمین است. از این رو، این دانش میان رشته ای آمایش سرزمین در چارچوب نگرش سیستمی، فرم و فرآیند به تحلیل و تنظیم رابطه فضای جغرافیایی، سازمان اجتماعی و سازمان اقتصادی به منظور بهره برداری منطقی و نظام مند از جمیع امکانات می پردازد.

شکل (۲): رابطه انسان، فضا، فعالیت (آمایش سرزمین)

اهداف آمایش سرزمین

اهداف کلی آمایش سرزمین، تنظیم و برنامه ریزی کمی و کیفی یک موضع یا مکان با در نظر داشتن عوامل محیطی، سیاسی و نظامی، امنیتی، اقتصادی، اجتماعی در سطح کلان و وسیع می باشد. اهداف آمایش سرزمین در کشورهای اروپایی ابتداء مفهوم دفاعی داشت ولی امروزه مفهوم توسعه ای پیدا نموده، و اهداف مختلفی را دربرگرفته است که مهم ترین این اهداف را به شرح زیر می توان ارئه داد:

۱- اهداف محیطی

اهداف محیطی آمایش سرزمین را در راستای شناسایی توانمندیهای و پتانسیل های طبیعی سرزمین از قبیل عوامل اقلیمی، ژئومورفولوژی، هیدرولوژی، خاک و منابع و معادن و... مطرح کرد که به دنبال تعادل بخشی ارتباط انسان و بهره برداری آگاهانه و مسئولانه از منابع طبیعی و حفظ منابع پایدار و تجدید ناپذیر و محیط زیست به منظور کاهش فشارهای محیطی و ابقاء ظرفیت های محیطی است.

۲- اهداف اجتماعی

اهداف اجتماعی آمایش سرزمین در راستای افزایش کیفیت زندگی جمعیت شهری و روستایی و عشایری مطرح است. پخشایش مناسب و بهینه جمعیت در پهنه سرزمین بتواند بین جمعیت و ظرفیت توسعه پذیری در حوزه جغرافیای از طریق افزایش مشارکت گروه های اجتماعی در روند های برنامه ریزی تعادل برقرار کند. و نابرابری های موجود در بهره برداری از زمین را به حداقل ممکن برساند.

۳- اهداف اقتصادی

اهداف اقتصادی آمایش سرزمین در راستای افزایش کارایی و بازدهی اقتصادی، گسترش عدالت اجتماعی، رفع فقر و محرومیت و برقراری تعادل و توازن در برخورداری از سطح متعادل توسعه و رفاه در نقاط و مناطق جغرافیایی مطرح است. از طریق سازماندهی اقتصاد فضا به تخصیص بهینه منابع و مدیریت کارآمد آن و جریان سرمایه گذاری ها از طریق تنظیم رابطه درونی و بیرونی اقتصاد کشور می پردازد.

۴- اهداف کالبدی

اهداف کالبدی آمایش سرزمین در راستای ایجاد نظام کاربری اراضی به منظور استقرار انواع فعالیت ها، متناسب با اهداف توسعه متعادل و حفظ محیط زیست، توزیع سکونتگاهها و فعالیت ها با تاکید بر کاهش تمرکز در قطب های رشد، سازماندهی نظام سلسله مراتبی مراکز شهری و نواحی روستایی، ممانعت از تخریب اکوسیستم ناپایدار، صنعتی شدن غیر متمرکز و هماهنگ سازی سیاست های مکانی و فضایی توسعه برای نیل به توسعه یکپارچه سرزمینی مطرح است.

۵-اهداف سیاسی

اهداف سیاسی آمایش سرزمین در راستای متعادل سازی بهره برداری انسان از سرزمین و تخصیص بهینه منابع بین مناطق یک سرزمین متناسب با توانمندیهای و پتانسیل ها، در جهت جلوگیری از برخی اعتراضات و نارضایتی ها در چارچوب نیل به امنیت در فضای ملی است. و همچنین سازمان دهی فضا در راستای تامین اهداف نظام سیاسی حاکم بر جامعه خواهد بود. که با تدابیر منطقی و واقع بینانه ضرب امنیتی کشور را بالا برده و تهدیدات داخلی و خارجی را کاهش دهد بدین سان اهداف سیاسی آمایش سرزمین بر حسب نظام سیاسی و ایدئولوژیکی می تواند از مکانی به مکانی دیگر و از زمانی به زمانی دیگر متفاوت باشد.

ویژگی های آمایش سرزمین

از مهم ترین ویژگی های آمایش سرزمین می توان به مواردی چون، نگرش همه جانبه به مسائل، کل گرا، هدفمند، دورنگر، آینده نگر، انعطاف پذیر، معطوف به اراده و دارای نگرش کیفی و استنتاج فضایی، مشارکت جویانه و نتیجه گیری های مکانی از استراتژی توسعه ملی و عوامل پیوند برنامه های کلان و برنامه های منطقه ای اشاره نمود. آمایش سرزمین جامع نگر است، بدین معنا که انضباط های اساسی توسعه را مدنظر قرار می دهد و فراتر از جامعیت بخشی، جامعیتی میان رشته ای از انضباط های اساسی توسعه را به کارگیری روش های استنتاج فضایی و کنش متقابل اهداف گوناگون توسعه فضایی پدید می آورد.

آمایش سرزمین با برخوردی کل گرا سعی در برقراری هماهنگی و توازن بین طرح های منطقه ای، بین بخشی و رابطه متقابل بین آنها به منظور آماده سازی بستر مناسب برای موفقیت برنامه ها و طرح ها دارد. آمایش سرزمین باید مبنی بر ترکیب دو روش برنامه ریزی «بالا به پایین» و «پایین به بالا» باشد. تا بتواند کمبود و نارسایی های هر دو برنامه ریزی بالا به بالا به مرتفع سازد و راهبرد توسعه یکپارچه سرزمین را فراهم سازد.

آمایش سرزمین دورنگر است زیرا بازشناسی نتایج منطقی گزینه ها و گرایش های انتخاب شده در این فرآیند در کوتاه مدت یا در میان مدت امکان پذیر نیست. درک و توصیف نتایج تغییرات ساختاری یا تحول برخی از عوامل که از پایداری بالایی برخوردار هستند (جمعیت، منابع طبیعی و محیط زیست)، به یک چشم انداز دراز مدت نیاز دارد. بر اساس این، در آمایش سرزمین التزام به یک افق و چشم انداز بلند مدت ضروری است.

آمایش سرزمین باید مبتنی بر آینده نگری باشد؛ بدین معنا که با توجه به اهدافی که برای توسعه فضایی تدوین شده است، وضعیت حال را شکل دهد و نه بر اساس رویداد های محتمل که جامعه خود را با آنها تطبیق خواهد داد. بدین تربیت، آینده به صورت انفعالی پذیرفته نمی شود، بلکه جلو انداخته می شود (فرجی دانا، ۱۳۷۱: ۱۴). این کار از طریق مشارکت دادن مردم در فرآیند آمایش سرزمین برای بهره گیری از تمام امکانات بالفعل و بالقوه انسانی و طبیعی در جهت سامان دهی اجتماعی - اقتصادی، کاربردی و... سرزمین است.

آمایش سرزمین انعطاف پذیر است؛ از آنجا که فرآیند توسعه و تحولات فضاها، یک پدیده پیچیده، پویا و مستمر است نمی توان آن را به سادگی در چارچوب یک الگوی قطعی و از پیش تعیین شده تحت نظارت و سازماندهی درآورد. بدین شکل که در کنار خلق «برگشت ناپذیر»، جامعه از متعهد می سازد که در صورت لزوم، برای سازگاری با شرایطی که نتوانسته پیش بینی کند، قسمتی از آزادی عمل را برای خود محفوظ بدارد.

آمایش سرزمین معطوف به اراده است؛ یعنی مفاهیم عملیاتی و گرایش های عمده را برای تحقق سازماندهی یا ساماندهی مجدد سرزمین، تامین ملی و یکپارچگی فضایی و تعادل و توازن مناطق، تغییر جهت صنایع، نوسازی روستایی و... تعریف می کند. در واقع آمایش سرزمین امری برای تصحیح سازمان یابی بهتر بقایای توسعه بخشی نیست، بلکه هدف آن توسعه فضایی یکپارچه معطوف به آینده است (همان؛ ۲۲-۲۱).

آمایش سرزمین، بر خلاف برنامه ریزی بخشی که به طور عمده بر بعد کمی پدیده ها تاکید دارد با شناخت جغرافیای کنونی فعالیت ها و هم در مورد تصمیم گیری درباره مکان آبی فعالیت های آینده، بیشتر با کیفیات و ساختار ها سرو کار دارد نه با کمیات و اعداد. به بیان دیگر، استنتاجات فضایی در برنامه ریزی آمایش سرزمین بیش از آن که بازتاب دهنده تصویری کمی از مقولات اصلی توسعه باشد، بیان کننده کیفیات فضایی چشم انداز توسعه درصد جهت گیری کلان و بدون تعیین های مکانی است. آمایش سرزمین در بر گیرنده یک نظام یکپارچه از سطوح مختلف برنامه ریزی فضایی است که نحوه پیوستگی و هماهنگی میان سیستم های فرادست و فرودست را نشان می دهد و راههای ایجاد تعادل میان سیستمی را معلوم می کند.

در نهایت آمایش سرزمین نوعی هدایت و مدیریت راهبردی است که سعی دارد پیوندهای انسان با فعالیت هایش در محیط و فضایی که در آن قرار دارد مورد مطالعه قرار داده و با رعایت مسائل زیست محیطی و استفاده از منابع تجدید پذیر و مقابله با روندهای مخرب محیط زیست، سیستم فضایی پایداری را فراهم آورد، و برنامه های توسعه فضایی بلند مدت و پایدار متکی بر مشارکت عمومی را عملی سازد.

ضرورت آمایش سرزمین

مطالعات آمایش سرزمین در یک دوره بلند مدت، ناظر بر مسائل فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی کشور است. این طرح، سیمای مرحله آینده توسعه یافتگی را به تصویر می کشد و نیز ابزاری را برای تجهیزات و سازماندهی آگاهانه فضا در جهت رسیدن به اهداف توسعه به دست می دهد. در واقع می توان گفت، طرح پایه

آمایش سرزمین طرحی است که در چارچوب هدف‌ها و سیاست‌های کلی توسعه، سازماندهی فضای ملی را پایه‌گذاری می‌کند (زباری، ۱۳۷۸: ۱۰۲).

امروزه منابع زمین از مواهب کمیاب به شمار می‌رود؛ به همین دلیل در مواجهه با تغییر ساخت اقتصادی جوامع از الگوهای صنعتی به الگوهای خدماتی و غیره، برسر استفاده از آن میان فعالیت‌های گوناگون انسان رقابت وجود دارد؛ به طوری تبدلات مالی در سطوح بین‌المللی و روند‌های تبیین قیمت، مفاهیم جدید، انتظارات تعدیل یافته‌ای از سیستم کار منطقه‌ای فراهم آورده‌اند. از این منظر، شهرها و مناطق به دو گروه مجزا تفکیک می‌شوند: گروه اول با افزایش تعداد ساکنین، افزایش منطقه‌های تجاری و افزایش آلودگی‌های محیطی، و گروه دوم با کاهش فرصت‌های شغلی، کاهش فعالیت‌های اقتصادی و افزایش زمین‌های زراعی متروک مشخص می‌شوند (برق‌جلوه، ۱۳۸۵: ۳۹).

طی این روند، مناطق به صورت نابرابر مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ یعنی از مناطق با فشارهای جمعیتی و اقتصادی به اشباع می‌رسند و بعضی دیگری با وجود دارا بودن پتانسیل‌های عظیم اقتصادی - اجتماعی بلااستفاده می‌مانند، پیامد آن به هم ریختن تعادل اکوسیستمی در پهنه سرزمینی است. هر دو روند هدایت و کنترل عملکردی ساختارهای اجتماعی - فضایی را در تولید و بازتولید سیستم‌های محیطی عقیم می‌سازند. بنابراین دشواری‌های ناشی از عدم هماهنگی، برابری و تناسب فضایی، ذهن و اندیشه برنامه‌ریزان را برای آرایش نامناسب فعالیت‌ها در سرزمین جلب کرد. و ضرورت برقراری توازن و تعادل در پراکنش جمعیت و فعالیت در پهنه سرزمین را مطرح ساخت. البته این هم‌نیازمند استفاده بهینه از اطلاعات محیطی، زیستی، اقتصادی و اجتماعی سرزمین است تا با در دسترس داشتن اطلاعاتی از منابع سرزمین، امکان طرح ریزی یک چارچوب فضایی برای تخصیص بهینه زمین به فعالیت‌های انسان فراهم گردد. که در آن ضمن فراهم کردن موقعیتی از پایداری سیستم‌های فیزیکی و اجتماعی سرزمین، چشم اندازی، از آینده سرزمین در جهت تعادل یابی نیروهای اقتصادی، اجتماعی و محیطی فراهم گردد. بدون آنکه منابع طبیعی سرزمین با فشارها و بحران‌های زیست محیطی ناشی از فعالیت‌های انسانی مواجه می‌گردد. این فرآیند نیازمند ضرورت تخصیص آگاهانه زمین به فعالیت‌های آگاهانه مورد نیاز انسان مانند زراعت و باغداری، مرتع و جنگل، صنعت و معدن، شهر و روستا و غیره را مطرح می‌سازد که از جمله زمینه‌ها و ضرورت‌های شکل‌گیری آمایش سرزمین محسوب می‌شود.

مقیاس برنامه ریزی آمایش سرزمین

برنامه ریزی آمایش سرزمین به آن دسته از برنامه‌ریزی‌ها گفته می‌شود که به نحوی ناظر بر عمران و یا حفاظت فضا، سرزمین است (توفیق، ۱۳۸۴: ۱). برخورد با اینگونه برنامه‌ریزی و تقسیم‌بندی سطوح آن از نظر اهداف (روابط افقی) و (روابط عمودی) بر اساس ویژگی‌های طبیعی و جغرافیایی، اجتماعی - اقتصادی سرزمین و سلطه نظام‌های سیاسی و ایدئولوژیکی حاکمه، از کشوری به کشوری دیگر متفاوت است. آمایش سرزمین به عنوان بالا دست‌ترین سند توسعه کشور جایگاه خاصی در نظام برنامه‌ریزی کشور دارد. اگر ابعاد برنامه‌ریزی و توسعه از در سطوح مختلف بررسی کنیم، جایگاه آمایش سرزمین در نظام برنامه‌ریزی ایران به روشنی قابل تشخیص خواهد بود. بر اساس تقسیم‌بندی، چهار سطح برنامه‌ریزی را می‌توان از هم تفکیک کرد، هرکدام از سطوح، مشخصات و ویژگی‌های خاصی دارند که آمایش سرزمین را از سایر سطوح تفکیک می‌کند. ۱- خرد، ۲- کلان، ۳- توسعه، ۴- آمایش.

جدول (۱): مقایسه رویکرد آمایش سرزمین با سایر رویکردهای برنامه ریزی از نظر اهداف، سیاستگذاری و سیاست فضایی

شرح سطوح	اهداف	بعد سیاست گذاری	پیامد فضایی
خرد	- مطلوبیت معرف کننده - سود بنگاه - منابع رفاه اجتماعی	- رفع مشکلاتی که رفتار بهینه و حصول حداکثرهای مطلوب کارگزاران منفرد را مختل کرده است. - ایجاد و گسترش عوامل که حصول حداکثر سود، مملوویت را تقویت می کند یا فرصت های جدید برای آنها ایجاد می کنند.	- تعامل فعالیت - فضا - مکان یابی جهت حداکثر کردن سود بنگاه
کلان	دستیابی به سطوح و نرخ های مورد نظر متغیرهای کلان اقتصادی که این سطوح و شاخص های بهینه به تناسب تابع هدف توسعه اقتصادی - اجتماعی و سیاسی در سازگاری با عملکرد اقتصاد انتخاب می گردند.	تنظیم فشار اقتصاد کلان به گونه ای که با عملکرد بهینه کارگزاران منفرد اقتصادی در فضای مذکور، اهداف کلان، سیاستگذاری خاص شود که هدف مطلوب در فرآیند ارزش تبیین می شود.	- رابطه انسان - فعالیت - پراکنش غیر هماهنگ فعالیت در فضا
توسعه	تبیین تابع هدف منسجم اجتماعی که استراتژی توسعه بلند مدت/ میان مدت و کوتاه مدت واقعی نموده شاخص های توسعه و سطوح بهینه آنها را تبیین می کند.	فرآیند تبیین تابع هدف اجتماعی بهینه (شامل وجوه اقتصادی - سیاسی، اجتماعی - فرهنگی و...) که از این میان اجزای اقتصادی برخی از سیاست ها و نیز وجوه اقتصادی برخی از سیاست ها و نیز وجوه اقتصادی سیاست های غیر اقتصادی تبیین شده و حوزه آن مشخص می شود.	- رابطه انسان - فعالیت - پراکنش غیر هماهنگ فعالیت در فضا
آمایش	بهره برداری از منابع و ظرفیت های اقتصادی، اجتماعی و محیطی سرزمین	- هماهنگی بین بخشی، بین منطقه ای و بخشی - منطقه ای - تدوین سیاست های مشوق و باز دارنده در جهت تحقق تصویر ترسیم شده - به هنگام سازی متناسب با تحولات زمان	تعامل بین انسان و فعالیت های انسان در فضا و جریان منطقی از استقرار جمعیت و فعالیت در پهنه سرزمین

منبع: سازمان مدیریت و برنامه ریزی، مطالعات آمایش سرزمین، ۱۳۸۶.

بنابراین می توان گفت رویکرد آمایش سرزمین نه تنها رویکردی رقیب برای سایر دیدگاه های موجود نیست، بلکه در همه ابعاد، مکمل و برطرف کننده نارسایی های آن است. این رویکرد با قابلیت ایجاد زمینه تعامل میان سه عنصر انسان، فضا و فعالیت و ارائه چیدمان منطقی فعالیت ها در عرصه سرزمین باید در مراحل تدوین برنامه های توسعه (بلند مدت، میان مدت و کوتاه مدت) و اجرای آنها به عنوان نگاه غالب و سند بالا دست اعمال شود. اهداف تعیین شده در برنامه ریزی های سطوح مختلف، حاکی از جایگاه بالای آمایش به عنوان چارچوب توسعه بلند مدت کشور و در واقع راهنمای تدوین سایر سطوح برنامه ریزی است. بهره وری از منابع و ظرفیت های اقتصادی و اجتماعی و محیطی سرزمین، هدف اصلی آمایش سرزمین است که سایر اهداف سطوح توسعه، کلان و خرد را نیز شامل می شود، در واقع رسیدن به هدف آمایش در یک افق بلند مدت بیست ساله مستلزم رسیدن به اهداف برنامه های پنج ساله، سالانه، بخشی و منطقه ای است و ضروری است، جهت گیری این برنامه ها در راستای اهداف آمایش صورت گیرد. از طرف دیگر مطالعه پیامد های فضایی هر کدام از سطوح فوق در تبیین بهتر جایگاه آمایش در نظام برنامه ریزی و در بین سطوح برنامه ریزی کمک شایانی خواهد کرد. سازمان دهی مناسب فعالیت و انسان در پهنه سرزمین، هدف تمام برنامه ریزی ها در سطوح مختلف است. اگر چه در سطوح خرد مکان یابی برای حداکثر کردن سود بنگاه و در واقع جانمایی بهتر فعالیت ها پیامد فضایی این نوع برنامه ریزی است، ولی این جانمایی در راستای هدف والاتر یعنی چیدمان منطقی فعالیت ها در پهنه سرزمین ایفای نقش می کند. به عبارت دیگر فرآیند برنامه ریزی صحیح و سلسله مراتب از سطح آمایش ملی شروع و با تدوین برنامه های میان مدت توسعه ای و برنامه ریزی کلان اقتصادی به سطح برنامه ریزی خرد منتهی می شود. اثنا به این سلسله مراتب نه تنها به اجرایی شدن مطالعات کلان و بلند مدت کمک می کند، بلکه روند توسعه کشور را منطقی، هماهنگ و پویا می سازد و عناصر توسعه یک کشور مانند اجزای یک نظام یا اندام های بدن، دارای عملکردی تخصصی بوده و چارچوب های توسعه مناطق و اهداف بلند مدت آن ها، متأثر از اهداف بلند مدت ملی خواهد بود و برنامه ریزی های محلی نیز از چارچوب های توسعه منطقه ای پیروی خواهند کرد. بنابراین در رویکرد های مختلف توسعه، نگاه برنامه ریز، به برنامه ریزی متفاوت خواهد بود.

بسته به آن که چه حدی از تاثیر گذاری آمایش را بر نظام برنامه ریزی کشور می پذیرند. نحوه استفاده از اسناد آمایشی در تنظیم روابط سرزمینی بخش ها، تفاوت می کند. به یک تعبیر، به نسبت محدود می توان آمایش را به منظور شناسایی تأثیرات فضایی و جغرافیایی جهت گیری های برنامه، به کار گرفت و در یک تعبیر دیگر به نسبت وسیع می توان انتظارات برنامه ریزان درباره تلفیق دیدگاه های سرزمینی یا بخشی و ایجاد هماهنگی های بین بخشی، بین منطقه ای و بخشی - منطقه ای و با استفاده از رویکرد آمایشی برآورده کرد.

شناسایی مجموعه رویکرد های ممکن در این باره، به تعدیل انتظارات برنامه ریزان آمایش سرزمین و به طور متقابل آمایش گران از نظام برنامه ریزی کمک می کند. طراحی نظام برنامه ریزی بر مبنای آمایش سرزمین و ارتقای جایگاه آمایش سرزمین به عنوان بالا دست ترین سند توسعه بلند مدت شکور بوده که در راستای اعتلای نظام برنامه ریزی کشور از طریق نهادینه سازی رویکرد آمایش در بدنه نظام برنامه ریزی و به منظور تنظیم رابطه دیدگاه های دراز مدت و میان مدت و تنظیم روابط برنامه ریزی بخشی و منطقه ای و تعیین نقش و جایگاه بخش های مختلف جغرافیایی در چارچوب مبنای آمایش سرزمین صورت می گیرد. در واقع آمایش و اسناد آن در سطح ملی سندی بالادست در افق بلند مدت بیست ساله است که بیشتر برای تحقق اهداف و آرمان های آن باید تمام برنامه ریزی های در سطوح پایین تر را با استناد به این اسناد تهیه کرده و در نهایت به اجرا گذاشت.

الزامات مشترک برای سیستم های آمایش سرزمین

بسیاری از کشورهای در حال گذار در منطقه UNECE هنوز در فرآیند ایجاد یک چارچوب سازمانی جدید برای برنامه ریزی هستند. مطالعات در این منطقه الزامات مشترک متعدد سیستم برنامه ریزی در این کشورها را مشخص ساخته است (UNECE, 2003).

- دست یافتن به آمیزه بزرگتری از بهره برداری از زمین و تراکم در ساختار شهری که زنجیره کاملی از وظایف شهری را -مسکن، اشتغال، خدمات- در الگوی فراهم می سازد که نیاز به سفر به فواصل زیاد برای کار، خرید یا انجام داد و ستد را به حداقل می رساند. بهره برداری کارآمد از زمین نیازمند سازگار بودن با اهداف رفاه اجتماعی و محیط زیست سالم است.

- اقدام به اصلاح شهری در نواحی داخل شهری و خیابان های اصلی با تمرکز بسیار شدید اشتغال ترکیبی، مسکونی و دیگر کاربردها. این نواحی با سرمایه گذاری کافی در مدرن سازی و نوسازی موجودی و زیربنای اقتصادی قادر به تامین مسکن نزدیک به خدمات و زنجیره گسترده ای از فرصت های زندگی است.

- تسهیل در امر نوسازی املاک مسکونی و حمایت از آن از طریق سرمایه گذاری ابتکاری، ابتکارات تکنولوژیکی و تنظیمی و انجام پروژه ها. تمرکز بر حذف موانع در برابر سرمایه گذاری، تجدید حیات شهری در مقیاس کوچک را از طریق تلاش های همیارانه و کمک به خود تسریع خواهد کرد.

- بالا بردن مشارکت گسترده، بهبود درگیری جمعی و ایجاد حمایت برای سیاست ها و برنامه های برنامه ریزی پایدار، بالا بردن هویت جمعی از طریق ایجاد مجالس، اماکن عمومی، شبکه های پیاده روی، حفاظت از ابنیه تاریخی و نمای جذاب خیابان ها.

- تامین یک سلسله فرصت های فرهنگی و تفریحی که به واسطه استفاده سودمند از نواحی طبیعی به جهت تفریح انفعالی و مقاصد فرهنگی با نیازهای گوناگون مطابقت دارد؛ حفظ سیستم فضاهای باز جامع و متصل به هم، پارک ها، دره رودخانه ها و آب نماها، حفاظت از سکونت گاهها و منابع طبیعی در این نواحی.

- تامین زیرساخت آب و فاضلاب که با نیازهای جامعه بومی تطبیق می کند، ضمن آنکه اهداف محیط زیست سالم را برآورده می سازد، تقبل پیشرفت قابل ملاحظه زیربنای موجود به منظور کاهش میزان تخلیه فاضلاب و جریان عمل آوری نشده شهری، افزایش ظرفیت زیربنای موجود برای تطبیق دادن رشد و افزایش شهری

- بسط و اصلاح سیستم حمل و نقل جهت مواجهه با چالش های اصلاح مجدد در اقتصاد شهری و تحمل رقابتی بودن حمل و نقل عمومی. به حداکثر رساندن کارایی، حمل و نقل مکمل مرسوم همگانی همراه با خدمات تخصصی هدایت شده در قسمت های خاص بازار، ارتقاء بازده انرژی و طرق جایگزین حمل و نقل.

نتیجه گیری :

برای ساماندهی تهیه برنامه های فضایی، کشورهای گوناگون از الگوی یکسانی تبعیت نکرده اند. برای مثال در فرانسه داتار (نماینده دولت برای آمایش سرزمین و اقدام های منطقه ای) تنها سازمان مطالعاتی نیست بلکه برخی امور اجرایی مربوط به آمایش سرزمین را نیز در اختیار دارد. الگوی هلندی تهیه طرح های فضایی از طریق وزارت مسکن، برنامه ریزی فضایی و محیط زیست و تشکیلاتی وابسته بدان به نام سازمان ملی برنامه ریزی کالبدی/ فضایی (RPD) انجام می گیرد. از وظایف مهم این سازمان به انجام رسانیدن مطالعات لازم برای تهیه متن مقدماتی برنامه آمایش سرزمین است. در کشور فدرال آلمان بیشتر فعالیت های برنامه ریزی فضایی درلاندها (ایالت ها) انجام می گیرد. در سطح دولت فدرال مسئولیت کلی آمایش سرزمین با وزارت فدرال ترابری، ساختمان و مسکن است. در جمهوری کره نیز مسئولیت تهیه طرح های فضایی با وزارت ساختمان و ترابری است. مؤسسه با عقد قرارداد با دولت مرکزی و سازمان های بین المللی، اقدام به تهیه برنامه های ملی، محلی و بررسی های امکان سنجی فنی می کند.

نکته اساسی اینکه باید کوشش شود با توانمندسازی استانی تهیه طرح های منطقه ای (و چه بسا استانی) مالا به استان ها (یا مجموعه ای از استان ها) واگذار شود. در ایران تشکیلات اداری مشخصی برای مناطقی که از چندین استان تشکیل شود، وجود ندارد. ایجاد تشکیلات از این دست اگر هم سودمند باشد، ضرورت گریزناپذیر نیست. امروزه در سراسر جهان مفهوم میان - منطقه (نوعی تفاهم تقسیمات کشوری برای همکاری با یکدیگر بی آنکه رسماً تقسیمات جدیدی ایجاد شود) به عنوان گزینه دیگر در برابر ایجاد تقسیمات رسمی جدید، مورد توجه قرار گرفته است. یادآوری کنیم که برای مثال در فرانسه داتار امیدوار است بتواند ۲۲ منطقه خاک اصلی فرانسه را به همکاری در شش منطقه بزرگ (یا میان منطقه) وادار کند. بطور کلی ضرورت اجرای برنامه های آمایش سرزمین در کشور به این خاطر است که پراکنش منابع، جمعیت، اشتغال و فعالیت در پهنه سرزمین نشان دهنده عدم توازن بین

آنها در مناطق مختلف است. این توزیع ضرورت بازنگری در آرایش فعالیت‌های کلان اقتصادی- اجتماعی را در افق دراز مدت آتی مطرح می‌کند. به نحوی که بتوان جمعیت را در پهنه سرزمین به شکل متناسب‌تری توزیع کرد. ظرفیت‌های استفاده نشده را در زمینه‌های آب و خاک به کار گرفت، و از همه مهمتر تمرکزهای جدیدی در پهنه سرزمین به وجود آورد که با تکیه بر آنها بتوان از فشار بر منابع در بخش‌هایی از سرزمین کاست و منابع جدیدی را در دیگر نقاط به کار گرفت. بازتاب عملکرد عدم تعادل بین منابع، جمعیت و فعالیت در شاخص‌های اقتصادی- اجتماعی مناطق مختلف کشور نمود می‌یابد. نتیجه یک بررسی در مورد گروه بندی استان‌ها در سال ۱۳۸۵ که با استفاده از یک شاخص تلفیقی منتج از ۲۰ شاخص اقتصادی- اجتماعی صورت گرفته حاکی از برخورداری چشمگیر بیشتر استان‌های واقع در منطقه مرکزی در مقایسه با دیگر مناطق کشور است.

منابع فارسی :

- ۱) ابراهیم زاده، ع، (۱۳۸۹). "آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی محیطی در جنوب شرق ایران"، انتشارات موسسه اطلاعات، تهران
- ۲) آسایش، ح، (۱۳۷۹). "اصول و روش‌های برنامه‌ریزی روستایی"، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران
- ۳) برق جلو، ش، (۱۳۸۵). "پرسپکتیوی از اتحاد بین علم و سیاست محیطی: راهبرد توسعه پژوهش در حوزه مطالعات میان‌دانشی تغییر بوم‌شناختی سیمای سرزمین"، فصلنامه علوم محیطی، سال چهارم، شماره دوم، تهران
- ۴) توفیق، ف، (۱۳۸۴). "آمایش سرزمین، تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران"، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران
- ۵) حاتمی نژاد، ح و همکاران (۱۳۸۹). "جایگاه و نقش علم جغرافیا در اهمیت و ارزش علم"، مجله رشد آموزش جغرافیا، دوره بیست و پنجم، شماره ۱، تهران
- ۶) زیاری، ک، (۱۳۷۸). "اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای"، انتشارات دانشگاه یزد، یزد
- ۷) زیاری، ک، (۱۳۸۸). "اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای"، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- ۸) شکویی، ح، (۱۳۷۸). "اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا"، انتشارات گیتاشناسی، تهران
- ۹) ضیاء توانا، م، ح، (۱۳۸۴). "جغرافیا اجتماعی تجلی‌گاه تعامل میان دانشی"، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۰، مشهد
- ۱۰) فرجی دانا، ا، (۱۳۷۱). "آمایش سرزمین و توسعه فضایی یکپارچه"، فصلنامه تحقیقات اقتصادی، شماره ۴۹، دانشگاه تهران
- ۱۱) مهندسین مشاور ستیران (۱۳۵۴). "مطالعات طرح پایه آمایش سرزمین ایران"، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، تهران
- ۱۲) نامجویان، م، (۱۳۸۶). "مروری بر مطالعات آمایش سرزمین"، دفتر مطالعات زیربنایی وزارت کشور، تهران

References:

- 13) European Commission (1999) European Spatial Development Perspective: Towards Balance and Sustainable Development of the Territory of the European Union. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- 14) Hansen, N. M (1975), an Evaluation of Growth Center Theory and Practice, Environment and Planning, NO7, PP21-832,
- 15) Koresawa, A. and Konvitz, J. (2001), "Towards a New Role for Spatial Planning", In: Organization for Economic Co-operation and Development (2001). Towards a New Role for Spatial Planning, OECD, Paris
- 16) Purves, G. (2006) Quality and connectivity: The continuing traditions of spatial planning in Scotland. In N. Adams, J. Alden and N. Harris (eds) Regional Development and Spatial Planning in an Enlarged European Union. Aldershot: Ashgate
- 17) UNECE (2003), Sustainable Development of Human Settlements in the UNECE Region, Progress and Challenges (ECE/AC.25/2004/4), Economic and Social Council, UNECE, Geneva

آسیب شناسی آمایش سرزمین

دکتر رحیم رضایی
رئیس گروه امور آمایش و توسعه منطقه ای
معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور
Rahim_rezai6@yahoo.com

چکیده :

همواره در غالب سند بالا دستی تدوین "سند آمایش سرزمین" به عنوان مبنای برنامه ریزی های توسعه ای (ملی-منطقه ای- استانی و بخشی) مد نظر برنامه ریزان و سیاستگذاران قرار گرفته است. تا با بهبود نظام برنامه ریزی در کشور، ضمن فراهم شدن زمینه استفاده بهینه از ظرفیتهای اقتصادی، اجتماعی و محیطی کشور، بهره وری منابع و بازدهی اقتصادی کشور افزایش یابد. این مهم در قوانین برنامه سوم، چهارم و پنجم توسعه و سیاستهای کلی آمایش سرزمین مورد توجه و تاکید قرار گرفته است و بر اساس آن دولت مکلف به تنظیم اسناد ملی توسعه بخشی، استانی و نظام تنظیم بودجه بر این اساس، گردیده است. ولی بررسی ها نشان می دهد که از زمان شروع "آمایش سرزمین" تا اکنون اهدافش عملیاتی نشده است. تخریب محیط زیست، خشک شدن دریاچه ارومیه و زاینده رود، آلودگی هوای کلانشهرها، شکاف طبقات اجتماعی و اقتصادی در بین و داخل مناطق مختلف کشور و ... حاکی از این امر می باشد. در این مقاله ضمن بررسی عوامل موثر در عدم تحقق اهداف "آمایش سرزمین" راه حل هایی ارائه خواهد شد.

کلید واژه ها: آمایش سرزمین- قانون-

Pathology Spatial Planning

Dr. Rahim Rezaei - geography - urban planning
Regional and Spatial Planning Bureau
Vice-Presidency for Strategic Planning and Supervision

Abstract:

Most documents manually editing the "document spatial planning" as the basis for development planning (national - regional - provincial part) has been considered by planners and policy makers. To improve the planning system in the country, while providing optimal use of competences in the field of economic, social and environmental, resource productivity and economic efficiency increases. This important program rules considered and emphasis has been in third, fourth and fifth overall policy development and spatial planning and Its Based on the state should adjustment of the national archives and has been development provincial budgets systems. But studies show that the onset of the "spatial planning" has not been operational goals. Environmental destruction, drying of Urmia, Zayande rood, air pollution in the metropolis, the economic and social gap between and within different regions etc, indicated these problems. In this paper, we examine factors in the failure to achieve the goals of "spatial planning" will provide solutions

Keywords : Spatial Planning, Law

مقدمه :

همواره در غالب سند بالا دستی تدوین "سند آمایش سرزمین" به عنوان مبنای برنامه ریزی های توسعه ای (ملی-منطقه ای- استانی و بخشی) مد نظر برنامه ریزان و سیاستگذاران قرار گرفته است. تا با بهبود نظام برنامه

ریزی در کشور، ضمن فراهم شدن زمینه استفاده بهینه از ظرفیتهای اقتصادی، اجتماعی و محیطی کشور، بهره‌وری منابع و بازدهی اقتصادی افزایش یابد. این مهم در در فواین برنامه سوم، چهارم و پنجم توسعه و سیاستهای کلی آمایش سرزمین مورد توجه و تاکید قرار گرفته است و بر اساس آن دولت مکلف به تنظیم اسناد ملی توسعه بخشی، استانی و نظام تنظیم بودجه بر این اساس، گردیده است.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که اگرچه این موضوع مورد توجه قانونگذاران و برنامه‌ریزان کشور بوده است، لیکن به دلایل مختلفی نظیر "فقدان ساختار و تشکیلات مناسب"، "عدم ضمانت‌های اجرایی کافی بر مصوبات"، "عدم نهایی شدن راهبردهای بخشی، استانی و منطقه‌ای"، "عدم اهتمام جدی سیاستگذاران و برنامه‌ریزان"، "عدم کافی بودن نهادهای نظارتی قانونی"، "محدودیت‌های اعتباری" و مواردی نظیر اینها توفیق چندانی در تهیه و عملیاتی نمودن سند آمایش سرزمین حاصل نشده است. لذا با گذشت چندین دهه از شروع فعالیت آمایش سرزمین، شاهد عدم توازن منطقه‌ای، فقر، حاشیه‌نشینی، عدم رشد پایدار تمام بخش‌ها هستیم.

روش تحقیق:

در این مقاله از روش تحقیق کتابخانه‌ای، مطالعه اسناد و مدارک، کتب و مقالات استفاده شده است.

مرور اجمالی فعالیت‌های آمایش:

از اوایل دهه ۵۰ شمسی، نفت و توسعه در پهنه سرزمین ایران پیوندی تنگاتنگی یافته‌اند و با افزایش قیمت آن طی این سالها، این وابستگی تشدید گردید. به دلیل همین وابستگی، نوسانات قیمت نفت و رونق و رکود آن بر چگونگی روند توسعه ملی و ساختار فضایی کشور تاثیر گذاشته است.

پیامد این فرایند و الگوی توسعه وابسته به درآمدهای نفتی، علاوه بر عدم تناسب با واقعیات جامعه ایران، ظرفیتی کاذب و به دور از نیازها و توان مندی‌های اجتماعی را در کشور باعث شده است که بازخوردهای آن را بصورت رشد ناموزون سکونتگاه‌های انسانی و تمرکز فعالیتها و در مجموع تفاوت‌های فاحش برون منطقه‌ای درون منطقه‌ای در کشور می‌توان مشاهده نمود. این مسئله باعث شده است تا توسعه مناطق کمتر توسعه یافته صرفاً در پیوند و ارتباط با مناطق توسعه یافته مفهوم یافته و به همین دلیل نیز از توانمندی‌های اینگونه مناطق استفاده معقول صورت نگیرد. دو برنامه هفت ساله دوم و دو برنامه پنجساله بعد از آن که طی سالهای (۱۳۴۶-۱۳۴۲) و (۱۳۴۷-۱۳۵۱) به اجرا درآمد برگرفته از رویکردهای برنامه ریزی توسعه متداول در همان مقطع جهان و ادبیات حاکم از دیدگاه توسعه منطقه‌ای مبتنی بر نظریه قطب‌رشد و توسعه نقطه‌ها و لکه‌های دارای قابلیت‌ها استوار بوده‌اند.

بر پایه چنین رویکردی، شکل‌گیری فعالیت‌ها و اقدامات توسعه در پهنه کشور، از یک سو بر خاسته از ضرورت و نیاز دستیابی به یک هدف ملی بود و از سوی دیگر بجای آنکه قابلیت‌ها و فرصت‌های توسعه درون‌زا را در منطقه تقویت و مورد استفاده قرار دهد، عمدتاً در چارچوب سیاست‌ها و هدف‌های کلان پیش‌بینی شده در برنامه‌های توسعه ملی که عمدتاً اهداف آنها بر رشد صرف اقتصادی متکی بود، دنبال می‌شد. نتیجه این رویکرد بوجود آمدن فضایی قطبی در پهنه کشور بصورت فعالیت‌های اقتصادی و شبکه‌های زیرساختی بصورت لکه‌های متمرکز و قطبی اما بسیار پراکنده و ناموزون خود را نمایان ساخت (صالحی و پور اصغر، ۱۳۸۸: ۱۵۰).

سال ۱۳۵۳ دفتر آمایش سرزمین توسط سازمان برنامه و بودجه تاسیس شد و در سال ۱۳۵۴ قرارداد تهیه طرح آمایش سرزمین با مهندسین مشاور ستیران بسته شد که نتیجه مطالعات مرحله نخست را مشاور مذکور در سال ۱۳۵۵ منتشر نمود. لیکن به دلایل مختلف بیشتر مطالعات به ثمر نرسید و در صورت به ثمر رسیدن مطالعات فرصت تصویب در مراجع ذیربط را نیافت تا بتوانند به عنوان اسناد فرادست ناظر بر بارگذاری‌های جمعیت و فعالیت‌ها در پهنه سرزمین گردد.

گزارش مرحله دوم با عنوان "مطالعات دوره دوم استراتژی دراز مدت آمایش سرزمین" در اردیبهشت ماه سال ۱۳۵۶ در چهار بخش آماده شد. این چهار بخش عبارت بودند از نظام شهری و خط‌مشی اجرایی آن، جامعه روستایی و خط‌مشی اجرایی آن، محور آذربایجان - خوزستان و خط‌مشی اجرایی آن و سرانجام تمرکز زدایی از فعالیت‌های بخش دوم و سوم و خط‌مشی اجرایی آن (پور اصغر، ۱۳۸۷: ۶). برای اینکه سوابق فعالیت‌های آمایش سرزمین روشن شود اجمالاً به تاریخ فعالیتها و موارد قانونی اشاره می‌شود.

۱- دوره اول (۱۳۵۶-۱۳۲۸):

* برنامه اول هفت ساله (۱۳۲۴-۱۳۲۸) در شرایط رکود، تورم و از هم پاشیدن بنیان امور اقتصادی کشور آغاز شد و این برنامه برای مدت حدود دو سال به اجرا درآمد، لیکن به دلیل بحران اقتصادی ناشی از ملی شدن صنعت نفت ناتمام ماند. برنامه اول به دلیل فزونی حجم برنامه‌ها نسبت به امکانات دولت، بروز بحرانهای اجتماعی و ملی شدن صنعت نفت، عدم کفایت دستگاههای اجرایی برای تحقق اهداف برنامه و نهایتاً کودتای سال ۱۳۳۲ برنامه نتوانست به اهداف خود دست پیدا نماید.

* برنامه دوم (۱۳۴۱-۱۳۳۵)، مهمترین اهداف برنامه افزایش تولید و بهبود و توسعه صادرات بود این حال، این برنامه نیز همانند برنامه عمرانی اول، نحوه ارتباط میان سرمایه‌گذاری‌های دولت در بخشهای مختلف اقتصادی را

نامشخص باقی گذارد. به عبارتی، این برنامه نیز همانند برنامه قبل، تنها بیان کننده سیاست های عمومی دولت بود.

* برنامه سوم (۱۳۴۶-۱۳۴۲) اولین برنامه جامع و به پیوسته و دارای اهداف مشخص، هماهنگ بودن سیاستهای مختلف کشور با سیاستهای عمرانی (تابش، ۱۳۸۳: ۳۰). برای تدوین برنامه سوم عمرانی کشور دو گروه مشاور از سال ۱۳۳۷ الی ۱۳۴۱ از دانشگاه هاروارد ایالات متحده به ایران سفر کردند. اولین اقدام این گروه بازرگاری برنامه های عمرانی و بویژه ارزیابی عملکرد برنامه دوم بود که پس از بررسی های کارشناسی با کارشناسان سازمان برنامه، برنامه سوم را تنظیم کردند. به همین منظور دفتر امور اقتصادی در سازمان برنامه تشکیل شد که در آن خط مشی های عمومی هزینه های بخش ها بررسی و تعیین شد. همچنین در برنامه سوم به برنامه ریزی منطقه ای نیز توجه شده است. در فصل ششم این برنامه با دو ماده ۱۶ و ۱۷ تبصره های آنها به برنامه ریزی منطقه ای در کشور پرداخته است (سازمان برنامه، ۱۳۴۶: ۱۰-۱). با تصویب این دو ماده قانونی، برنامه ریزی منطقه ای در ایران وارد مرحله جدید و مسیر قانونمند شد. به هر حال، روی هم رفته برنامه سوم توسعه به دلیل اینکه بیشتر بر منابع داخلی و بخش خصوصی متکی بود، نسبت به برنامه های گذشته از موفقیت بیشتری برخوردار شد.

* برنامه چهارم (۱۳۵۱-۱۳۴۷): بررسی اسناد و مدارک این برنامه حاکی از این است که برنامه فوق از جامعیت معقولی برخوردار بوده و برای نخستین بار به موضوع برنامه ریزی منطقه ای یا آمایشی به عنوان یک فرایند ملی توجه شد و بر تهیه تنظیم برنامه های آمایشی یا منطقه ای به تناسب قابلیت های طبیعی و نیازهای مناطق در برنامه های توسعه تاکید گردید.

- تدوین گزارش "اقتصاد منطقه ایران" توسط "مهندسين مشاور بتل" (۱۳۴۹)

- شروع مطالعات برای تدوین "استراتژی دراز مدت آمایش سرزمین" توسط مهندسين مشاور ستیران (۱۳۵۲)

- تصویب قانون تغییر نام وزارت مسکن و شهرسازی و مطرح شدن مقوله طرح جامع سرزمین و مطالعات توسعه کالبدی (۱۳۵۴)

- انتشار گزارشات مرحله اول استراتژی دراز مدت آمایش سرزمین (۱۳۵۵) (ستوده، ۱۳۵۷: ۸-۷).

* برنامه عمرانی پنجم (۱۳۵۲-۵۶): در شرایطی متفاوت تر از برنامه های گذشته تهیه و تدوین گردید. مقارن تصویب این برنامه تغییرات مهمی در سازمان برنامه صورت گرفت و از این پس سازمان برنامه به "سازمان برنامه و بودجه" تغییر نام یافت و امور بودجه ریزی از وزارت دارایی منتزع و به سازمان برنامه منتقل گردید. از مهمترین هدف های کلی این برنامه می توان به ارتقاء بیشتر سطح دانش و فرهنگ و بهداشت و رفاه جامعه، توزیع عادلانه درآمد، حفظ و استمرار رشد سریع اقتصادی، تامین اشتغال مولد، ایجاد تعادل بیشتر بین مناطق مختلف کشور از نظر برخورداری از امکانات اقتصادی، حفاظت، احیاء و بهبود محیط زیست، افزایش سهم ایران در تجارت بین المللی اشاره کرد. اعتبار کل این برنامه نیز معادل ۳۳۳۴ میلیارد ریال مصوب شد. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۵۲) ولی این برنامه با چالشهایی مواجه بوده است چالش نخست این بوده است که در فرایند برنامه ریزی کشور به موضوع توزیع عادلانه ثروت در کشور توجه جدی معطوف نگردید و چالش دیگر اینکه به دلیل عدم برخورداری برنامه ها از جامعیت و فراگیری لازم، اقشار زیادی از مردم در پهنه کشور از گردونه رشد و توسعه بی بهره مانده و کاملاً در انزوا قرار گرفتند.

- انتشار گزارش مرحله دوم با عنوان "مطالعات دوره دوم استراتژی دراز مدت آمایش سرزمین" (۱۳۵۶) که این گزارش شامل از نظام شهری و خط مشی اجرایی آن، جامعه روستایی و خط مشی اجرایی آن، محور آذربایجان - خوزستان و خط مشی اجرایی آن و سرانجام تمرکز زدایی از فعالیت های بخش دوم و سوم و خط مشی اجرایی آن می شود.

در برنامه پنجم توسعه، نظام برنامه ریزی ایران از حالت کاملاً متمرکز خارج و به سمت تمرکززدایی و منطقه ای کردن تهیه برنامه توسعه پیش رفته است (حاج یوسفی، ۱۳۷۸: ۴۲۰).

* برنامه عمرانی ششم (۱۳۵۷-۶۱):

در این برنامه، نخست وضع گذشته بخش ها با مشارکت دستگا ههای اجرایی مربوط مورد ارزیابی قرار گرفت. در امر سیاست گذاری و تعیین هدف ها از نمایندگان بخش خصوصی نیز دعوت شد. همچنین مقرر شد در استان

ها زیر نظر مقامات استان و با محوریت دفتر برنامه ریزی، برنامه استانی تهیه شود. افزون بر اینها در برنامه ششم مقدم بر تهیه برنامه میان مدت، دو کار دیگر نیز انجام گرفت: یک آینده نگری ده ساله برای یافتن چشم انداز بلندمدت توسعه ایران، استفاده از همه امکانات منابع طبیعی، انسانی و مالی برای رسیدن به جامعه ای صنعتی و با اقتصاد پیشرفته کشاورزی و دستیابی به رفاه نسبی برای همه مردم شهرها و روستاها، در دستور کار قرار داشت؛ دو) برنامه ریزی آمایش سرزمین به منظور ایجاد توازن و تعادل در توزیع فعالیت ها میان مناطق گوناگون کشور و ایجاد محورهای جدید توسعه در راستای جلوگیری از فشار جمعیت به شهرهای بزرگ به ویژه تهران. برنامه یاد شده به علت شروع اعتصابات و به دنبال آن وقوع انقلاب اسلامی منغی شد و به اجرا در نیامد. دوره دوم (۱۳۷۵-۱۳۶۲):

تحولات برنامه ریزی دوران پس از انقلاب اسلامی را به تبعیت از تحولات انقلاب اسلامی و بروز جنگ تحمیلی می توان به دو دوره ۶۷-۱۳۵۷ و ۱۳۶۸ به بعد طبقه بندی نمود. در دهه اول، نظام جمهوری اسلامی ایران با مسایل شکل گیری انقلاب، فرار سرمایه، مهاجرت نیروی انسانی، ملی کردن بسیاری از صنایع و بانک ها و بدنال آن بروز جنگ تحمیلی ۸ ساله و بطور کلی فضای انقلابی و جو بدبینی نسبت به برنامه های توسعه قبل از انقلاب مواجه بود و عملا طی سالهای اولیه پس از پیروزی انقلاب اسلامی کشور فاقد برنامه مشخص بود. پس از سال ۱۳۶۱ که کشور به ثبات سیاسی رسید، نخستین تلاش سازمان برنامه و بودجه برای تهیه برنامه توسعه شروع شد.

* شروع مطالعات "طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران" توسط سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۲)، بررسی محتوای این برنامه که با تلاش کارشناسان متعدد و در فضای انقلابی تهیه شده بود، حاوی یک برنامه بلند مدت بیست ساله با تعدادی پروژه ها و طرحهای اجرایی بود که باید در شهرهای مختلف به اجرا در می آمد. لیکن در کمیسیون برنامه و بودجه مجلس شورای اسلامی به دلایل مختلف مورد تأیید قرار نگرفت.

در خلال سالهای برنامه اول پیشنهادی (۶۶-۱۳۶۲)، موضوع آمایش در چارچوب و تفکر نوینی مطرح شد، هر چند در ابتدا موضوع آمایش سرزمین چندان با استقبال مواجه نشد ولی بتدریج این موضوع مورد توجه قرار گرفت. بر این اساس و به منظور بنیان نهادن تفکری کلان در زمینه ساماندهی برنامه های توسعه کشور از سال ۱۳۶۱ دفتر برنامه ریزی منطقه ای سازمان برنامه و بودجه تلاشهایی را آغاز نمود

* اولین نتایج مطالعات انجام شده در دو کتاب توسط دفتر برنامه ریزی منطقه ای سازمان برنامه و بودجه تحت عنوان " طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران " منتشر شد (۱۳۶۳) (دفتر برنامه ریزی منطقه ای، ۱۳۶۳)

- تصویب کلیات مطالعات آمایش سرزمین در هیات دولت جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۳) (هیات وزیران، ۱۳۶۳)
* تصویب سیاست های آمایش سرزمین در شورای اقتصاد (۱۳۶۴)

* تدوین و انتشار گزارشات مرحله دوم مطالعات "طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران" توسط سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۸) پس از ابلاغ استراتژی های کلی دراز مدت آمایش سرزمین، مرحله دوم آمایش سرزمین آغاز شد که در نهایت نتایج مطالعات در ۲۴ جلد، تحت عنوان " چارچوب نظری پایه توسعه استان " برای هر یک از ۲۴ استان کشور در سال ۱۳۶۸ تهیه گردید. هر یک از این گزارشات حاوی استراتژی های بلند مدت توسعه استان در بخش های مختلف از دیدگاه آمایش سرزمین و نقش آن در چارچوب تقسیم کار ملی و منطقه ای بود. ضمناً در همین سال خطوط کلی " استراتژی سازماندهی فضا " توسط دفتر برنامه ریزی منطقه ای تدوین و در قانون برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی (۱۳۶۸-۷۲) لحاظ شد

* شروع مطالعات طرح کالبدی ایران با مسئولیت وزارت مسکن و شهرسازی (۱۳۶۸)

* مصوبه شورای عالی اداری در خصوص تقسیم وظایف وزارت مسکن و شهرسازی و سازمان برنامه و بودجه در خصوص طرح آمایش سرزمین و طرح جامع سرزمین (۱۳۷۱) (جنت، ۱۳۸۱: ۵۵)

* برنامه توسعه دوم اقتصادی (۱۳۷۸-۱۳۷۴) با یک سال فاصله از پایان برنامه اول در تاریخ ۲۰ آذر ۱۳۷۳ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. این برنامه مطابق با اهداف و سیاست های اعلام شده در اسناد آن، مبنی بر آزادسازی

اقتصادی و خصوصی سازی تهیه شد. در این برنامه نیز رشد و توسعه اقتصادی از اصلی ترین اهداف کشور تلقی می شد. (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۳).

* تصویب مطالعات طرح کالبدی ایران (۱۳۷۵) (عظیمی، ۱۳۹۰)

* شروع مطالعات "طرح پایه آمایش سرزمین ایران" توسط سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۶)

* تدوین و انتشار محدود گزارشات حاصل از مطالعات "طرح پایه آمایش سرزمین ایران" توسط دفتر آمایش و برنامه ریزی منطقه ای معاونت امور اقتصادی و هماهنگی سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸) (دفتر آمایش و برنامه ریزی منطقه ای، ۱۳۷۸).

* برنامه سوم توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی (۸۳-۱۳۷۹): این برنامه با راهبرد اصلاحات اقتصادی مبتنی بر رویکرد " توسعه اقتصاد رقابتی " از طریق حرکت به سمت آزادسازی نظام اقتصادی همراه با شکل گیری نظام جامع تأمین و اصلاحات قانونی و نهادی و لغو انحصارات برای فراهم شدن زمین ههای مشارکت بخش خصوصی و کاهش تصدی گری دولت طراحی و تدوین شد و این قانون، به لحاظ چارچوب تفصیلی، اصطلاحاً به "برنامه تغییر ساختار" معروف شد. به رغم ویژگی های مثبت این برنامه، تمرکز بیش از حد بر افزایش بهره وری و اصلاح ساختار به عنوان یکی از اهداف فرابخشی برنامه و غفلت نسبی از سایر اهداف برنامه سبب شد که برنامه سوم خروجی مشخصی در حوزه سایر اهداف نداشته باشد. هم چنین فقدان هماهنگی مناسب در مراکز تصمیم گیر، ناسازگاری میان سیاست های اجرایی و عاملی جهت مشکل شدن تحقق اهداف پیش بینی شده، بوده است. به لحاظ مطالعات مرتبط با آمایش سرزمین، در دوران این برنامه، مطالعات آغاز شده از برنامه دوم تداوم یافت.

بر اساس آیین نامه اجرایی بند (الف) ماده ۷۱ قانون برنامه سوم شورای برنامه ریزی و توسعه استان و کمیته های تخصصی (کارگروه های آن) به منظور تهیه برنامه های بلندمدت، میان مدت و حتی در مواردی کوتاه مدت (سالانه) تشکیل شد که کار گروه آمایش، جمعیت و محیط زیست از جمله این کترگروه ها بود (سازمان برنامه و بودجه (الف) ۱۳۷۹).

* بند «د» سیاستهای کلی نظام در دوره چشم انداز" مربوط به " آمایش سرزمین، امور زیست محیطی و توسعه پایدار" است (۱۳۸۲) (هیات وزیران، ۱۳۸۲)

- تصویب "اصول آمایش سرزمین" ذیل سیاست های کلی "محور امور اجتماعی، سیاسی، دفاعی و امنیتی" تحت عنوان "سیاست های کلی برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران" در مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۸۲) (مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۸۲)

- تصویب "اصول آمایش سرزمین" ذیل "سیاست های کلی برنامه چهارم توسعه" در جهت تحقق "چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی" توسط مقام معظم رهبری (۱۳۸۲) (خامنه ای، ۱۳۸۲)

* برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸) برنامه چهارم توسعه در شرایطی متفاوت تر از برنامه های گذشته تدوین شد. در این برنامه کشور با چالشهای درونی و بیرونی متفاوت تری از برنامه های گذشته قرار گرفته است. این چالشها به موازات تحولات بین المللی و فضای نوین اقتصاد بین المللی و جهانی شدن، فضای برنامه ریزی کشور را در شرایط جدیدی قرار داده است. افزایش جمعیت و توسعه شهر نشینی در کشور به همراه تحولات عمیق در شرایط اقتصادی جامعه جهانی تهدیدها و فرصت های نوینی را فراروی برنامه ریزان و تصمیم گیران کشور در آستانه برنامه چهارم قرار داده است. آمایش سرزمین با توجه به نقش آن در توسعه بلند مدت کشور و هدایت فعالیت های میان مدت در این زمینه از جایگاه بسیار حیاتی برخوردار بوده و لزوم توجه جدی تر به این مقوله با توجه با تحولات داخلی و بین المللی بسیار حائز اهمیت می باشد. خوشبختانه در برنامه چهارم توسعه نیز موضوع آمایش سرزمین چه در سطوح کارشناسی برنامه ریزی و چه در سطح تصمیم سازی و تصمیم گیری در کانون توجهات قرار گرفته و در سطوح کلان بر ادغام ملاحظات آمایشی در چیدمان فعالیت ها در پهنه کشور به کرات تاکید شده است

- ماده ۷۲ "سند ملی آمایش سرزمین" (۱۳۸۲)

- ماده ۷۴ "مکلف شدن دولت جمهوری اسلامی ایران بر قرار دادن "اسناد ملی آمایش سرزمین" و "کالبدی ملی" به عنوان مرجع اصلی هماهنگی های بین بخشی، بین منطقه ای و بخشی- منطقه ای در تصمیم گیری های اجرایی و به هنگام نمودن "سند ملی آمایش سرزمین" متناسب با تحولات جهانی، منطقه ای، علمی فنی، و با بهره گیری از اطلاعات پایه ای و مکانی و تعامل سطوح خرد و کلان منطقه ای و بخشی به گونه ای که "برنامه پنجم توسعه اقتصادی

- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران" در سازگاری با "سند ملی آمایش سرزمین" تنظیم گردد" (۱۳۸۳) (سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، ۱۳۸۳: ۹۹)
- تصویب "سطح کلان سند ملی آمایش سرزمین" تحت عنوان "ضوابط ملی آمایش سرزمین" و تعیین "جهت گیری های ملی آمایش سرزمین" در ۳۳ بند، یک ماده (۱۳۸۳) (هیات وزیران، ۱۳۸۳)
- بر اساس ماده ۱۱ ضوابط ملی آمایش سرزمین "مکلف شدن سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور در فراهم کردن زمینه استمرار و پویایی مطالعات آمایش سرزمین با سه رویکرد: "تاثیر تحولات جهانی، منطقه ای و داخلی"; "تعمیق نگرش بلند مدت و پایدار در راهبرد های توسعه ای کشور" و "تهیه طرح های ویژه از نظر موضوعی و یا محدوده جغرافیایی" و سازماندهی مطالعات آمایش سرزمین به گونه ای که برنامه پنجم و برنامه های بعدی میان مدت توسعه کشور به طور کامل بر مبنای سند آمایش سرزمین تهیه گردد؛" (۱۳۸۳)
- بر اساس ماده ۱۰ ضوابط ملی آمایش سرزمین "شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، شورا های برنامه ریزی و توسعه استانها و دستگاههای اجرایی کشور و استان بر تنظیم و تصویب طرح های توسعه و عمران در سطوح ملی، منطقه ای و ناحیه ای و محلی در محدوده وظایف قانونی خویش در راستای تحقق جهت گیری های ملی و راهبرد های بخشی و استانی آمایش سرزمین مکلف شده است" (۱۳۸۳)
- بر اساس ماده ۱۵ ضوابط ملی آمایش سرزمین "موظف شدن "مرکز ملی آمایش سرزمین" به "بررسی روند تغییرات جمعیت و فعالیت و تحولات در سازمان فضایی کشور" در مقایسه با "جهت گیری های ملی آمایش سرزمین" با استفاده از "امکانات نظارتی موجود در کشور" و "مشخص کردن مغایرت های اساسی" و "گزارش آن" به "شورای آمایش سرزمین" (۱۳۸۳)
- * بر اساس ماده ۱۴ ضوابط ملی آمایش سرزمین "تشکیل مرکز ملی آمایش سرزمین در سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور" (۱۳۸۴)
- * بر مبنای ماده ۱۳ ضوابط ملی آمایش سرزمین "تشکیل شورای آمایش سرزمین به ریاست رئیس سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور" (۱۳۸۵)
- تشکیل کمیسیون تخصصی شورای آمایش سرزمین به منظور بررسی های کارشناسی و تخصصی «نظریه پایه توسعه استانها و راهبردهای بخشی آمایش» برای طرح و تصویب در شورای آمایش سرزمین (۱۳۸۵)
- تصویب «نظریه پایه توسعه و راهبردهای آمایش سرزمین استان اصفهان» در دومین جلسه شورای آمایش سرزمین در خرداد ماه (۱۳۸۵)
- بر اساس ماده ۷ ضوابط ملی آمایش سرزمین "تنظیم و هماهنگی نظریه پایه توسعه استانها" و "راهبرد های بخشی" بر مبنای "جهت گیری های ملی آمایش سرزمین" و "نقطه نظرات اعلام شده از سوی دستگاههای بخشی و شوراهای برنامه ریزی و توسعه استانها" توسط سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور و ارائه آن به شورای آمایش سرزمین جهت به تصویب رساندن در مراجع ذیربط قانونی" (۱۳۸۵)
- برگزاری گرد همایی و همایش ملی مسئولان آمایش سرزمین سازمان مدیریت استانها و مسئولان سازمان مدیریت کشور و اعلام ابلاغ شرح خدمات برنامه آمایش سرزمین و لزوم تدوین برنامه بیست ساله آمایش سرزمین از سوی معاونت اقتصادی سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور در مشهد (۱۳۸۵)
- انحلال سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور در مهر ماه (۱۳۸۵)
- تاسیس معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی (۱۳۸۵)
- * برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۲-۱۳۸۹) در برنامه پنجم به منظور پیشبرد اهداف و سیاست های آمایش و محیط زیست، کمیسیونی با عنوان کمیسیون برنامه ریزی فضایی و توسعه منطقه ای تشکیل شد
- ماده ۱۸۱ قانون: ارتقای نظام برنامه ریزی کشور با لحاظ نمودن دو اصل "آمایش سرزمین" و "پایداری محیطی" در کلیه فعالیتهای توسعه ای و سرمایه گذاری های ملی و استانی، ایجاد هماهنگی بخشی، منطقه ای و بخشی - منطقه ای و تدوین ساز و کارهای و شاخص های لازم توسط هیات وزیران
- ماده ۱۸۲ برنامه: به منظور هماهنگی و نظارت بر تهیه و اجرای برنامه ها و طرحهای توسعه سرزمینی تشکیل شورای آمایش سرزمین" با ترکیبی متفاوت از ترکیب پیش بینی شده در ماده ۱۳ ضوابط ملی آمایش سرزمین با مسؤولیت معاون برنامه ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور و با شرح وظایف ذیل:

الف - تدوین، تصویب و نظارت بر استقرار « نظام یکپارچه برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه سرزمینی » و تنظیم روابط ارکان اصلی آن.

ب - بررسی و تصویب برنامه‌ها و طرح‌های توسعه سرزمینی در سطوح ملی، منطقه‌ای و استانی و نظارت بر اجرای آنها
- ماده ۱۸۲ برنامه: مکلف کردن دستگاه‌های اجرایی کشور به تنظیم برنامه‌های عملیاتی خود در چارچوب جهت‌گیری‌های مصوب آمایش سرزمین مذکور در ماده یک ضوابط ملی آمایش سرزمین و تعیین معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری به عنوان مسئول پی‌گیری و نظارت بر تحقق این تکلیف (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور، ۱۳۸۹: ۱۸۲-۱۸۱)

- تصویب آئین‌نامه اجرایی ماده ۱۸۲ برنامه پنجم و تعیین شرح وظایف تفصیلی، مسؤولیتها، اختیارات و ارکان شورای آمایش سرزمین (۱۳۹۰) (هیأت وزیران، ۱۳۹۰)

- تشکیل مجدد شورای آمایش سرزمین به استناد ماده (۱۸۲) قانون برنامه پنجساله پنجم و آیین‌نامه اجرایی آن (۱۳۹۰) (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور، ۱۳۸۹: ۱۸۲)

* اختصاص ۲ درصد از اعتبارات بودجه عمومی دولت برای کاهش فاصله شاخص برخورداری شهرستانهای با کمتر از سطح متوسط بر اساس ماده ۱۸۰ قانون برنامه پنجم (۱۳۹۱) (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور، ۱۳۹۰)

ضعف‌های آمایش :

- فقدان سندهای فرادست آمایش: در خصوص فقدان سندهای فرادست آمایش که لازمه تدوین برنامه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت بخش‌های مختلف است، معاونت از اوایل دهه ۱۳۷۰ بویژه سال ۱۳۷۶ اقدامات گسترده‌ای را برای تدوین سند فرادست آمایش انجام داد که در نهایت در سال ۱۳۷۹ در قالب " نظریه پایه توسعه ملی و چشم‌انداز بلندمدت توسعه فضایی کشور " منتشر شد، ولی به دلایلی مصوب نشد.

- از ابتدای آغاز برنامه چهارم توسعه موضوع آمایش بیش از گذشته مورد توجه قرار گرفت که در نهایت مطالعات و برگزاری جلسات متعددی که در دفتر آمایش و توسعه پایدار وقت با مشارکت دستگاه‌های اجرایی ملی و استانی برگزار شد در نهایت "جهت‌گیری‌های آمایش بخش‌های مختلف و جهت‌گیری‌های آمایش استان‌ها" تهیه شد، که مجدداً در مراجع ذیربط تصویب نگردید.

- با انحلال مرکز ملی آمایش و خروج شمار زیادی از کارشناسان مرکز و همچنین ادغام سازمان‌های برنامه‌ریزی استان‌ها در استانداری عملاً مطالعات آمایشی دچار رکود شد.

- فقدان عزم و اراده کافی در بکار بردن نتایج مطالعات آمایش سرزمین در تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه

- فقدان قوانین، قواعد، مقررات متناسب و همسو و گریز ناپذیر برای اعمال همه مقتضیات آمایش سرزمین

- عدم مشارکت دستگاه‌ها و بخش‌ها در تدوین و سیاست‌گذاری برنامه‌های توسعه

- فقدان ساختار و تشکیلات مناسب برای فعالیت‌های آمایش سرزمین

- فقدان مدل مناسب برای آمایش سرزمین در ایران بررسی اسناد و مدارک مرتبط با آمایش سرزمین در دهه‌های گذشته

حاکمی از این است که هنوز مدل‌های مناسبی برای آمایش سرزمین در کشور وجود ندارد. به عبارت دیگر هنوز مفروضات و

پیش‌فرض‌های مناسب برای مکانیابی فعالیت‌های عمرانی تدوین نشده است. به عنوان مثال هنوز مشخص نیست که

کشور به چه تعداد بندر نیاز دارد. آیا تعداد بنادر احداث شده در کشور قادر به پاسخگویی نیازهای هستند؟ نبود این

مفروضات و ضوابط که بتواند در قالب یک مدل، کلیه مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی، آمایشی و زیست‌محیطی را در خود

جای دهد، باعث شده است تا مکانیابی فعالیت‌ها در پهنه سرزمین از توجهات علمی مناسبی برخوردار نباشند.

- قرینه پنداشتن اندازه با اقتدار دولت: یکی از چالش‌های اساسی نظام برنامه‌ریزی کشور تمایل به رشد و توسعه نظام

اداری است. این نگاه باعث نوعی رقابت ناسالم بین دستگاه‌های دولتی برای گسترش نیروی انسانی و ساختار

تشکیلاتی است که باعث حجیم‌تر شدن بسیاری از دستگاه‌های اجرایی شده و منابع مالی زیادی برای گسترش این

تشکیلات بر دولت تحمیل می‌کند. تداوم رشد نیروی انسانی در بدنه دولت به علت این نگرش باعث می‌شود تا حجم

قابل ملاحظه‌ای از اعتبارات دولت صرفه پرداخت‌های جاری شود.

-فقدان درک مشترك از مفهوم توسعه: با وجود اینکه برنامه ریزی در ایران از پیشینه شصت ساله برخوردار است، اما هنوز درک مشترکی از مفهوم توسعه و برنامه ریزی توسعه در کشور شکل نگرفته است و با اینکه هدف اصلی برنامه های توسعه معطوف به این مفاهیم است، در هیچیک از برنامه ها، تعریف روشن و شفاف از ابعاد و مولفه های توسعه ارائه نشده است. در نتیجه مشاهده می شود که در دوره های مختلف برنامه ریزی در کشور، برداشت ها و تفاسیر متفاوتی از توسعه ارائه می شود که این پدیده محل چالش برنامه ریزان و مجریان برنامه ها بوده است.

-نگاه بودجه ای به برنامه در دستگاههای اجرایی و بخش ها؛ علیرغم ضرورت هماهنگی میان بودجه سالیانه با برنامه های پنج ساله، غالباً این تناسب و هماهنگی از بین رفته و اهداف، راهبردها و سیاست های میان مدت در برنامه متاثر از تخصیص منابع و تصمیمات و ملاحظات موقت بودجه ای قرار گرفته و حتی ادبیات و ابزارها و شیوه های بودجه ریزی بر نظام بودجه ریزی حاکم و مسلط می باشد.

نتایج :

با وجود اینکه بیش از ۶۰ سال در کشور انواع برنامه های توسعه بلند، میان و کوتاه مدت تدوین و به اجرا در آمده است ولی هنوز فقر و توسعه نیافتگی در گوشه و کنار کشور به فور دیده می شود که ناشی از موارد ذیل می باشد:

- ۱- عدم اهتمام جدی سیاستگذاران و برنامه ریزان به آمایش سرزمین
- ۲- عدم ضمانت های اجرایی کافی بر مصوبات مربوط به مطالعات آمایش سرزمین
- ۳- فقدان مدل مناسب و نظریه پرداز آمایش سرزمین (قسمت اعظم نظریه های آمایش ترجمه است نه بومی)
- ۴- سیاسی بودن مکان یابی فعالیت های اقتصادی و صنعتی (عدم توجه به نظر کارشناسی مانند فرودگاه یا کارخانه بدون توجه علمی و اقتصادی در یک منطقه با نفوذ سیاسی احداث می شود)

نتیجه گیری :

- براینکه وضعیت بهتر شود توسعه یافتگی در کشور حاکم باشد موارد زیر پیشنهاد می شود:
- ایجاد ساختار مناسب همراه با وجود قوانین اجرایی تضمینی برای آمایش سرزمین
- توجه به نظرات کارشناسی در توزیع و مکان یابی تمام فعالیت ها و عدم مداخلات سیاسی
- درگیر کردن مراکز علمی و دانشگاهها جهت ایده پردازی در زمینه برنامه های توسعه و آمایش سرزمین
- اهتمام جدی برای مشارکت دادن دستگاهها و بخشها در تدوین و اجرای برنامه ها

منابع فارسی :

- پور اصغر، ف (۱۳۸۷) مروری بر تحولات آمایش سرزمین (۱۳۷۷-۱۳۴۷)، هفته نامه خبری-تحلیلی، سال هفتم شماره ۲۸۸-معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور
- تابش، ا (۱۳۸۳) اندیشه توسعه و برنامه ریزی در ایران و چگونگی تشکیل سازمان برنامه و بودجه- تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور
- حاج یوسفی، ع (۱۳۷۸) مجموعه مقالات و سخنرانیهای همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران (جلد دوم)، تهران، مرکز تحقیقات اقتصاد ایران
- جنت، م (۱۳۸۱)، پیدایش و روند تحولی برنامه ریزی منطقه ای در ایران: روشها و دستاوردها، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران
- خامنه ای، س (۱۳۸۲) چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی و سیاست های کلی برنامه ی چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران، پایگاه اینترنتی اطلاع رسانی مقام رهبری در نشانی: <http://www.khamenei.ir>
- دفتر برنامه ریزی منطقه ای (۱۳۶۳) طرح پایه آمایش سرزمین-تهران، سازمان برنامه و بودجه
- دفتر آمایش و برنامه ریزی منطقه ای (۱۳۷۸) طرح پایه آمایش سرزمین-تهران، سازمان برنامه و بودجه
- صالحی، ا و پور اصغر، ف (۱۳۸۸) تحلیلی بر موانع فراروی آمایش سرزمین در ایران - فصلنامه راهبرد، شماره ۵۲- از صفحه ۱۴۹-۱۸۱
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۶) فهرست گزارشات طرح آمایش سرزمین برای تنظیم برنامه ششم عمرانی کشور- تهران، سازمان برنامه و بودجه
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۴۶) برنامه سوم توسعه- تهران، سازمان برنامه و بودجه
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۸) خلاصه و جمع بندی مطالعات مرحله دوم طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران- تهران، دفتر برنامه ریزی منطقه ای معاونت امور مناطق سازمان برنامه و بودجه
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۳) قانون برنامه پنج ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران-تهران، سازمان برنامه و بودجه
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۹) نظریه پایه توسعه ملی و چشم انداز بلند مدت توسعه فضای کشور، تهران، دفتر آمایش و برنامه ریزی منطقه ای معاونت امور اقتصادی و هماهنگی.
- سازمان برنامه و بودجه (الف) (۱۳۷۹) قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی-تهران، سازمان برنامه و بودجه

- سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۳) قانون برنامه چهارم توسعه، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور
- ستوده، محمد رضا (۱۳۵۷) تجزیه و تحلیل و ارزیابی برنامه‌های عمران ناحیه‌ای در ایران. تهران، سازمان برنامه و بودجه
- عظیمی، ن (۱۳۹۰) طرح‌های کالبدی ملی - منطقه‌ای: اهداف و انتقادات، مجله پیام مدیران-شماره ۲۷-۲۸
<http://anthropology.ir/node/10117>
- مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۸۲) سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (مصوب و ابلاغی ۱۳۸۲/۰۸/۱۰)
- معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور (۱۳۸۹) قانون برنامه پنجم توسعه، تهران، معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور
- معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور (۱۳۹۰) قانون بودجه کل کشور ۱۳۹۰، تهران، معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس جمهور
- هیات وزیران (۱۳۶۳) پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران (شماره مصوبه ۶۹۰۰۰ - ۱۳۶۳.۱۰.۲۲ - ۸۸۴ - ۱۳۶۳/۰۹/۱۴)
- هیات وزیران (۱۳۸۲) سیاست‌های کلی نظام در دوره چشم انداز (شماره مصوبه ۱۳۳۲۹۹ ۱۳۸۲/۰۸/۱۲)
- هیات وزیران (۱۳۸۲) ضوابط ملی آمایش سرزمین (شماره مصوبه ۴۱۳۷۹ ت ۳۱۶۱۱ هـ ۱۳۸۲/۰۸/۶)
- هیات وزیران (۱۳۸۹) آیین‌نامه اجرایی ماده (۷۷) قانون برنامه پنجساله چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (شماره مصوب ۳۷۸۸۹۰ ت/۴۵۵۵۲ ک ۱۳۸۹/۱۲/۷)
- هیات وزیران (۱۳۹۰) آیین‌نامه اجرایی ماده (۱۸۲) قانون برنامه پنجساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (شماره مصوب ۱۳۴۸۷۹ ت/۴۷۲۱۷ هـ ۶/۷/۱۳۹۰)
<http://rc.majlis.ir/fa/law/show/797462>

آمایش سرزمین و چالش‌های جغرافیای سیاسی توزیع نامتقارن جمعیت در ایران

موسی صادقی: دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه خوارزمی تهران
Mousa.Sadeghi85@yahoo.com

غلامرضا عبدالوند: مشاور معاونت راهبردی رئیس جمهور، در شورای عالی آموزش و پرورش و سازمان محیط زیست کشور
Gholamreza.Abdolvand@Gmail.com

چکیده :

رسیدن به الگوی مناسب در پیش برد اهداف کلان یک کشور در بستر برنامه ریزی و آمایش سرزمین نهفته است. آمایش سرزمین، یافتن بهترین نقشه توزیع، چیدمان، محل سکونت و محل کار با توجه به محل منابع طبیعی و فعالیت های اقتصادی ناشی از آنها یا غیر از آنها است. در این پژوهش تراکم نامتوازن جمعیت و چالش‌های جغرافیای سیاسی بوجود آمده از این الگوی پخش ناهمگن جمعیت با روش، توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفت. براساس پژوهش حاضر با نگاه آمایش سرزمین، الگوی پخش جمعیت براساس دستیابی به منافع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی شکل گرفته است و باعث برهم خوردن الگوی توازن جمعیتی در کشور شده است. از مهمترین راهکارهای ارائه شده برای بوجود آمدن تراکم متقارن جمعیت می‌توان به: برنامه ریزی برای رونق دوباره کوچگری، بالابردن شاخص‌های زندگی مناطق کم تراکم، حمایت از تولیدات مناطق روستایی، ممنوع کردن ساخت کارخانجات تا شعاع ۱۵۰ کیلومتری در کلان شهرها اشاره کرد.

کلید واژه: آمایش سرزمین، جغرافیای سیاسی، چالش های سیاسی ایران.

Abstract:

To achieve the proper pattern at the macro objectives of a country lies in planning and land use planning. land use planning, is finding the best map, layout, location and location with respect to natural resources and economic activities caused by them or from them. In this study, the uneven density of population and geopolitical challenges arising from the heterogeneous distribution pattern of population examined using descriptive-analytical study. Based on present research in *perspective* of land use planning, the pattern of population distribution are formed based on the achievement of economic, social and political benefits and causing disruption in the country population balance pattern.

One of the main Solutions for creating even population density can be: Planning to re-prospering nomadic, enhancing the life indexes in low density areas, supporting rural productions, banning the constructing factories in metropolis in radius of 150 kilometers.

Keywords: land use planning, geopolitics, political challenges

مقدمه :

برنامه ریزی مناسبترین بستر برای پیش برد اهداف کلان و بخشی در هر کشور محسوب می شود. برنامه ریزی به معنای امروزی در سال ۱۹۱۷ پس از انقلاب بلژویکی شوروی در پی استقرار غیر متعادل انسان و فعالیت ها در سرزمین و بهره برای نادرست از منابع به جود آمد و می توان گفت نظام برنامه ریزی در فرانسه بر اساس تقسیمات طبیعی شکل گرفته است. شروع آمایش سرزمین در فرانسه از اوایل قرن بیستم و در پی تغییر پدیده های مربوط به ساختار فضایی مناطق برای افزایش جمعیت و تمرکز بیش از حد در شهر پاریس بوجود آمده بود. آمایش سرزمین از ادغام سه علم اقتصاد، جامعه شناسی و جغرافیا شکل گرفته است. هدف این کار، کسب شناخت درست از چگونگی شکل گیری و تحول فضای زیستی و شناخت عوامل گوناگون بر این روند بوده است (مخدوم، ۱۳۸۰). در فرایند تدوین برنامه های آمایش سرزمین سه مرحله: ۱- تهیه طرح پایه آمایش سرزمین ۲- تهیه طرح آمایش مناطق ۳- تهیه برنامه های توسعه مناطق، باید طی شود. هدف کلی آمایش سرزمین، سازماندهی فضا به عنوان بهره وری مطلوب از سرزمین در چارچوب منافع ملی است. آمایش سرزمین نوعی برنامه ریزی فضایی است با جامع نگری، دور اندیشی و کل گرایی که تفاوت اصلی آمایش سرزمین با برنامه ریزی فضایی را در مقوله جمع نگری می توان جستجو کرد. هدف آمایش سرزمین، توزیع بهینه جمعیت و فعالیت ها در سرزمین است، بگونه ای که هر منطقه متناسب با قابلیتها، نیازها و موقعیت خود از طیف مناسبی از فعالیت های اقتصادی و اجتماعی برخوردار باشد و جمعیتی متناسب با ظرفیت های بالقوه آن منطقه، بپذیرد. آمایش سرزمین در کشورهای توسعه یافته در زمینه چرایی و چگونگی توزیع نقاط شهری و گسترش فیزیکی بوده است و در گسترش آن به رشد خدمات و فعالیت های اقتصادی را در بر گرفته است (کلانتری، عبدالله زاده، ۱۳۹۱).

اوزن کلودیوس پتی که پدر آمایش سرزمین در فرانسه و جهان خوانده شده است در ابتدا آمایش سرزمین کشور فرانسه را اینگونه تعریف کرده است:
 آمایش سرزمین یافتن بهترین نقشه توزیع، یا چیدمان، محل سکونت و محل کار مردم با توجه به محل منابع طبیعی و فعالیت های اقتصادی ناشی از آنها یا غیر از آنها است و اهم اهداف آن عبارتند از:
 - رسیدن به عدالت بین مناطق کشور
 - برآوردن نیازهای ضروری اقتصادی هر منطقه
 - تخصصی کردن فعالیت های اقتصادی مناطق مختلف کشور (سایت ایت الهی، ۱۳۹۰).
 روند الگوی پخش نامناسب جمعیت در ایران و عدم توازن پراکنش جمعیت در مقایسه با ظرفیت های محیطی و برنامه آمایش سرزمین، این تحقیق بدنبال آن است تا ضمن مرور توزیع نامتعادل جمعیت در کشور، به مطالعه چالش ها و الگوی بهینه توزیع جمعیت متناسب با آمایش سرزمین و اثرات و بازتاب های آن در بعد جغرافیای سیاسی بپردازد.

روش تحقیق:

به لحاظ ماهیتی تحقیق حاضر کاربردی و روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه-ای شامل فیش برداری از کتب و نشریات داخلی، استفاده از سرشماری های مختلف کشور و نتایج آن، مقالات و پایان نامه های دانشجویی، منابع اینترنتی است. تحلیل داده های کیفی بدست آمده و شاخص های مورد بررسی در چند گروه تقسیم گردید: ابتدا بر اساس سرشماری کشور، توزیع و بازتوزیع وضع موجود جمعیت کشور مورد بررسی قرار گرفت و با توان های اکولوژیک، ظرفیت های محیطی کشور برای توزیع متقارن جمعیت مورد مطالعه قرار می گیرد و سپس چالش های جغرافیای سیاسی ناشی از الگوی پخش نامتقارن جمعیت در آمایش سرزمین پرداخته می شود. در نهایت الگوی بهینه توزیع جمعیت متناسب با ظرفیت ها و برنامه ریزی آمایش سرزمین ارائه می شود.

یافته ها:

سابقه برنامه ریزی آمایش سرزمین در ایران به حدود ۵۰ سال می رسد و شروع آن در ایران و ارائه برنامه ریزی برای آن در موسسه مطالعات و تحقیقات دانشگاه تهران در بهمن ماه ۱۳۴۵ درباره افزایش جمعیت شهر تهران و سیاست پیرامونی عمرانی بر می گردد (توفیق، ۱۳۸۴: ۲).

جدول شماره ۱: فعالیت های آمایش سرزمین در ادوار مختلف ایران

دوره	سال اجرا	فعالیت های برنامه ریزی و آمایشی	چالش های وجود آمده
دوره اول	۱۳۵۴-۱۳۴۲	شکل گیری مفهوم آمایش سرزمین	کم توجهی حاکمان وقت
دوره دوم	۱۳۵۶-۱۳۵۴	مطالعات گروه ستیران	شکل گیری فرایند انقلاب اسلامی
دوره سوم	۱۳۶۸-۱۳۶۲	مطالعات طرح آمایش سرزمین ایران	وقوع جنگ ۸ ساله تحمیلی
دوره چهارم	۱۳۷۶-۱۳۶۸	رکود آمایش سرزمین در ایران	مشکلات سازندگی بهد از جنگ
دوره پنجم	۱۳۸۴-۱۳۷۶	مطالعات نظریه پایه توسعه ملی	شتابزدگی و نبود شرایط
دوره ششم	۱۳۸۴ تا کنون	رکود دوباره طرح آمایش سرزمین	چالش ناشی از نگرش دولت

منبع: شریف زادگان- رضوی دهکردی، ۱۳۸۹: ۹۰

در جدول شماره ۲ رویکرد آمایش سرزمین را در برنامه های توسعه و عمرانی کشور مشاهده می کنید

جدول شماره ۲: جایگاه آمایش سرزمین در برنامه های توسعه عمرانی ادواریه مختلف در قبل و بعد از انقلاب

دوره	برنامه توسعه	سال برنامه	رویکرد های آمایش سرزمین در طرح های توسعه
قبل از انقلاب	برنامه اول	۱۳۳۴-۱۳۳۷	در برنامه اول توسعه رویکردی نسبت به آمایش سرزمین صورت نگرفته و شاید در ماده ۲ تبصره ۵ بتوان برنامه ریزی در بخش های تولیدی، عمرانی، کشاورزی و اجتماعی مشاهده کرد.
	برنامه دوم	۱۳۴۱-۱۳۳۴	در ماده هفتم برنامه دوم توسعه اشاره ای به روند برنامه ریزی آمایش سرزمین شده است و در آن مقرر گردید سازمان برنامه تا آنجایی که ممکن است عملیات عمرانی بین استان ها و شهرستانها مختلف را با توجه به استعداد و امکانات طبیعی تقسیم کند.
	برنامه سوم	۱۳۴۶-۱۳۴۱	برنامه سوم بصورت یک برنامه جامع توسعه اقتصادی- اجتماعی تدوین شد. مهمترین عملکرد برنامه ریزی در برنامه سوم توسعه استقلال سازمان برنامه ریزی در فصل سوم بوده است.
	برنامه چهارم	۱۳۵۱-۱۳۴۷	تحول برنامه ریزی در برنامه چهارم توسعه به دو صورت برنامه کلان و برنامه بخشی تنظیم شد. همچنین مقرر گردید برنامه عمرانی استان ها با توجه به نظر نمایندگان و استانداران تهیه از طریق سلسله مراتب دسترسی ها تسهیل شود. در واقع در برنامه چهارم برای اولین بار به موضوع برنامه ریزی آمایش بعنوان فرایند ملی توجه و برتنظیم این برنامه ها طبق قابلیت ها و نیازهای مناطق تاکید گردید.
	برنامه پنجم	۱۳۵۶-۱۳۵۲	رویکرد های متأثر از آمایش سرزمین در برنامه های قبل و افزایش قیمت نفت و در پی آن افزایش درآمد ملی، مسئولان را برآن داشت تا در تنظیم سند برنامه پنجم توسعه با تجدید نظر در آن، بطن ویژه به آمایش سرزمین در تهیه برنامه های خود نگاه کنند. تأسیس مرکز آمایش سرزمین در بهمن ۱۳۵۳ این رشته از فعالیت را، در نظام برنامه ریزی ایران بوجود آورد.
بعد از انقلاب	برنامه اول	۱۳۷۲-۱۳۶۸	علیرغم ارائه برنامه بلند مدت بیست ساله و تعدادی پروژه سالانه، برنامه توسعه پنجساله به تصویب مجلس شورای اسلامی نرسید.
	برنامه دوم	۱۳۷۸-۱۳۷۴	خط مشی های ملی و منطقه ای آمایش سرزمین به تصویب شورای اقتصاد رسید اما در پیوست نهایی تنها خط مشی های آمایش سرزمین درج گردید.
	برنامه سوم	۱۳۸۲-۱۳۷۹	در جلد دوم حوزه فرا بخشی قانون برنامه سوم، در فصل شانزدهم به موضوع آمایش سرزمین پرداخته شده است. در این فصل عوامل اصلی شکل گیری سازمان فضایی، تشریح وضع موجود توزیع فعالیت ها، بررسی نقاط قوت و ضعف پرداخته شد و رهنمود هایی برای آمایش سرزمین مطرح شده است.
	برنامه چهارم	۱۳۸۸-۱۳۸۴	فصل ششم برنامه چهارم به آمایش سرزمین و توازن منطقه ای اختصاص یافت و احکام متعددی را برای توزیع مناسب جمعیت و فعالیت در کشور بر دوش دولت گذاشت.
	برنامه پنجم	۱۳۹۲-۱۳۸۹	تشکیل کمیسیون برنامه ریزی فضایی و توسعه منطقه ای برای رفع مشکلات توسعه فضایی کشور و رفع ایرادات آمایش سرزمین در ایران در ادوار مختلف.

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۲

در تقسیم بندی عوامل موثر در پراکنش نامتقارن جمعیت می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ۱- هجوم روستائیان به سمت شهر نشینی
در بررسی روند جمعیت روستایی و شهری کشور در سال ۱۳۳۵ بیش از ۶۸ درصد مردم کشور روستا نشین بوده اند و این رقم در سال ۱۳۹۰ به ۲۸ درصد کاهش یافته است. از مهمترین علل این تغییرات می توان به اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۰ و حمایت نکردن دولت از تولیدات روستا و کمبود منابع در سال های بعد بوده است.
- ۲- اسکان عشایر
یکی از عوامل عده بر هم خوردن توزیع متقارن جمعیت کشور یکجا نشینی و مصرف گرایی بیشتر عشایر کشور بوده است بطوری که در سال ۱۳۵۴، ۲۸ درصد مردم کشور عشایر بوده اند و همین رقم در سال ۱۳۴۵ به حدود ۱۰ درصد کاهش پیدا رده است و همچنین این رقم در سال ۱۳۸۷ به ۱.۶۸ درصد رسیده است که در مقایسه با سال ۱۳۴۵ رقم بسیار پایینی بوده است و این یکجا نشینی با وجود توزیع نامتقارن جمعیت باعث هجوم عشایر ساکن شده به سمت شهرها و دسترسی به منابع و اشتغال شده است. با مقایسه جدول شماره ۳ و نقشه شماره ۱ ملاحظه می شود اصلی ترین علت الگوی پراکنش نامتقارن جمعیت در ایران وجود الگوی توزیع نامتقارن منابع است و برای رسیدن به الگوی مناسب باید برنامه ریزی های کشور به سمت توزیع بهینه منابع در کشور پیش رود.

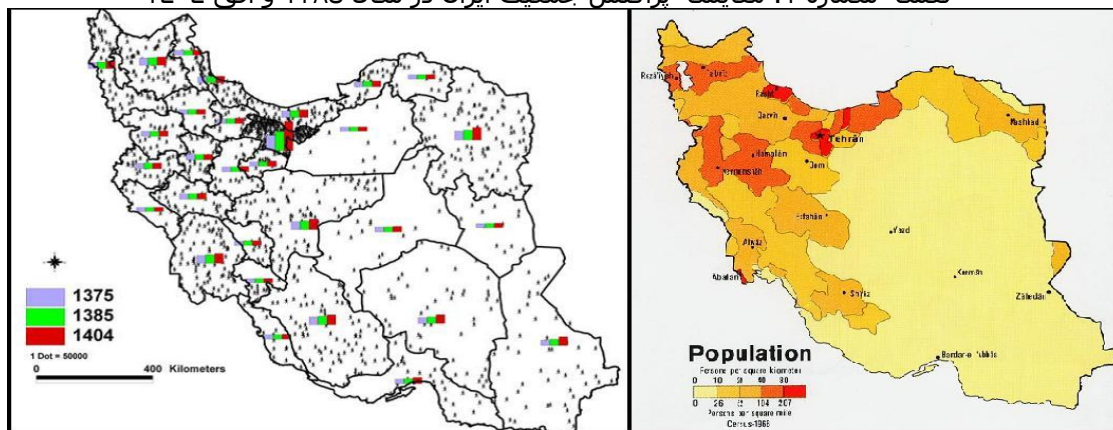
جدول شماره ۲: رتبه بندی شاخص های استان های کشور

نام استان	رتبه بندی شاخص های هر استان		
	بهداشتی	بیکاری	توسعه اقتصادی
۱ آذربایجان شرقی	۲۴	۲۰	۲۱
۲ آذربایجان غربی	۲۸	۱۵	۲۶
۳ اردبیل	۲۶	۱۸	۲۵
۴ اصفهان	۶	۲۱	۷
۵ البرز	۱۶		
۶ ایلام	۱۸	۳	۱۸
۷ بوشهر	۱۲	۱۴	۱۱
۸ تهران	۱۰	۱۳	۲

۱۴	۱۶	۴	۴	چهارمحال و بختیاری	۹
۸	۱۵	۱۶	۸	خراسان جنوبی	۱۰
۱۳	۱۲	۲۵	۷	خراسان رضوی	۱۱
۱۹	۲۳	۲۸	۲۲	خراسان شمالی	۱۲
۱۷	۵	۷	۳۱	خوزستان	۱۳
۱۰	۱۴	۲۰	۱۱	زنجان	۱۴
۵	۴	۲۶	۱	سمنان	۱۵
۳۰	۳۰	۱۲	۳۹	سیستان و بلوچستان	۱۶
۴	۲۲	۹	۱۴	فارس	۱۷
۱۶	۱۰	۲۳	۲۵	قزوین	۱۸
۲۲	۲	۱۹	۱۹	قم	۱۹
۲۹	۲۵	۸	۱۶	کردستان	۲۰
۳	۲۷	۲۲	۳۰	کرمان	۲۱
۲۸	۱۷	۱۰	۱۷	کرمانشاه	۲۲
۶	۲۸	۲	۲۷	کهگیلویه و بویراحمد	۲۳
۳۰	۱۸	۲۷	۹	گلستان	۲۴
۱۵	۸	۶	۵	گیلان	۲۵
۲۷	۲۹	۱	۳۳	لرستان	۲۶
۹	۹	۲۹	۳	مازندران	۲۷
۱۲	۱۱	۱۱	۱۳	مرکزی	۲۸
۲۳	۲۱	۲۴	۳۰	هرمزگان	۲۹
۲۴	۱۲	۵	۱۵	همدان	۳۰
۱	۶	۳۱	۲	یزد	۳۱

منابع: شاخص بهداشتی: خبر آنلاین، شاخص بیکاری: خلاصه طرح آمار گیری از نیروی کار ۱۳۸۷ مرکز آمار ایران، شاخص توسعه: اسلامی، ۱۳۹۱: ۵۹) شاخص اقتصادی (جمالی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۷).

نقشه شماره ۱: مقایسه پراکنش جمعیت ایران در سال ۱۳۸۵ و افق ۱۴۰۴

منابع: Nationmaster.com و یاسوری، ۱۳۸۹: ۸

نتایج:

بررسی آمایشی توزیع جمعیت در ایران

الگوی توزیع جمعیت برای دستیابی به فرصتهایی است که در قلمروهای مختلف پراکنده است. در جغرافیای جمعیت عوامل طبیعی (توپوگرافی و آب و هوا)، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی از مهمترین نقش های ایجاد توزیع جمعیت است. گزارش توسعه انسانی در دنیا نشان دهنده الگوی نامتقارن جمعیت بالخص در کشورهای جهان سوم بوده است. رعایت روند ناعادلانه توزیع شاخص های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی باعث تغییر در الگوی تراکم جمعیت گردیده است. نادیده گرفتن این روند در برنامه ریزی های بعدی، شرایطی را فراهم نمود که تراکم جمعیت و پخش آن با ناهمگنی مواجه گردد که منجر به چالش ناشی از آن شده است. تغییر الگوی زندگی و مهاجرت از مناطق حاشیه ای و روستایی به سمت شهرهای بزرگ، بدلیل ظرفیت محدود این شهرها، باعث بروز مسائل گوناگون شهری نظیر تغییر الگوی رفتاری و هویتی، حاشیه نشینی در جوار شهرهای بزرگ، آلودگی هوا، بیکاری، افزایش جرایم و... خواهد شد. هجوم ساکنین روستاها و شهرهای کوچک برای تحصیل امکانات باعث بوجود آمدن بحران در کشاورزی و صنعت می شود. با توجه چالش های بوجود آمده از توزیع نامناسب جمعیت در ایران، سیاست های کلان آمایش سرزمین در متوازن کردن الگوی پخش جمعیت ضرورت می یابد.

چالش های جغرافیای سیاسی بوجود آمده از الگوی نامتقارن پخش جمعیت

چالش‌های هویتی: مارس مورنت، جامعه‌شناس بلژیکی، در پژوهشی به مکان‌های متصور در دوره جدید (ناحیه روستایی) پرداخته است. این اثر نشان می‌دهد که برداشت‌های مختلف از مکان چگونه تبدیل به چالش سیاسی می‌شود. زمین چهره که تجلی فیزیکی مکان است در فرهنگ روستاها از قدمت بیشتری برخوردار است و پایه‌های هویت در روستا از استحکام بیشتری برخوردار هستند. از دیگر ریشه‌های هویتی مکان، جوامع مکانی است که به گروه‌های مردمی می‌پردازد که همبستگی و پیوند خود را با یک منطقه خاص، وحدت و هویت مشترکی برخوردار هستند (جونز و همکاران، ۱۳۸۶). هویت ملی و قومی در واقع پایه‌های ثبات یک دولت هستند و الگوی نامناسب بوجود آمده در پخش فضایی منابع در ایران باعث شکل‌گیری مهاجرت و تراکم در شهرهایی که دارای برخورداری بیشتر از این منابع شده‌اند، گردیده است. روند مهاجرت باعث کم‌رنگ شدن هویت‌ها شده است و از این منظر می‌توان مهاجرت تهدیدی برای حکومت قلمداد کرد.

چالش‌های امنیتی: گسترش مصرف‌گرایی و تراکم نامتوازن جمعیتی در کشور، باعث بوجود آمدن تعامل ناصحیح انسان با محیط شده است. نامناسب بودن توزیع منابع باعث مهاجرت مردم به کلان‌شهرها برای دسترسی به این منابع شده است. این مخاطرات در سه بعد در استان‌های متراکم کشور بروز کرده است: کاهش و کمبود منابع، تخریب منابع و آلودگی محیط زیست، کمبود منابع زیستی و محروم شدن مردم از این امکانات باعث بوجود آمدن رقابت و کنش متقابل بین گروه‌های مردم می‌شود و این تقابل بین مردم باعث بوجود آمدن چالش‌هایی در بعد جغرافیای سیاسی می‌گردد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵). کمبود منابع از عوامل اصلی بوجود آورنده حاشیه‌نشینی و زاغه‌نشینی و همچنین اسکان غیر رسمی در کشور هستند. تعارض فرهنگی، بیکاری، مشاغل کاذب، خشونت، افزایش جرائم، جنایت، کمبود امکانات معیشتی و رفاهی، بی‌نظمی در سامانه شهری، تشدید نابسامانی‌های اجتماعی و فرهنگی، افزایش اعتیاد، تکدی‌گری، کودکان و زنان خیابانی، از مهمترین تبعات و چالش‌های مهاجرت به شهرها بدون داشتن الگوی توزیع جمعیت است که تهدید جدی برای امنیت شهرها و امنیت داخلی است (اصلانی، ۱۳۸۵). عوامل ذکر شده در بالا بدلیل تراکم بالا باعث اختلال در مفهوم امنیت نظیر: امنیت غذایی، بهداشتی و درمانی، تربیتی، جنسی، تفریحی، رفاهی، روانی، اقتصادی، زیستگاهی، فرهنگی، دینی و ارتباطی، می‌شود. بوجود آمدن خلل در این موارد باعث مختل شدن امنیت در استان‌های متراکم و کلان‌شهرها می‌شود. امنیت خارجی ضامن وجود امنیت داخلی و حفظ ارزش‌ها است. پاسداری از بقای سیاسی و سرزمینی، ایجاد رفاه اقتصادی، تامین هماهنگی میان اقوام با توزیع مناسب منابع از مهمترین این ارزشها است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵). از دیگر جنبه‌های بخطر افتادن امنیت ملی، کاهش جمعیت تولیدکننده در کشور است. بدین صورت که با افزایش روند مهاجرت روستائیان و به شهر و اسکان عشایر در دهه‌های اخیر، تولیدات روستائیان و عشایر کاهش یافته است و این روند وابستگی به کشورهای دیگر را در کشور بوجود آورده است. افزایش نیاز به واردات کالا، باعث کاهش وزن ژئوپلیتیکی کشور و در پی آن کاهش امنیت ملی می‌شود.

مهاجرت‌های گسترده از جنبه انتقال فرهنگ قومی خود به درون شهرهای بزرگ، افزایش جمعیت شهری و بالا بردن تقاضا برای امکانات رفاهی، ایجاد ناهمگونی قومی در شهرهای بزرگ، فراهم آوردن زمینه ادغام اجتماعی در کشور، ایجاد مناطق حاشیه‌نشین در شهرهای بزرگ و پیدایش ناهنجاری اجتماعی، ایجاد زمینه برای ناآرامی سیاسی در شهرهای مهاجرپذیر از جمله عمده‌ترین چالش‌های بوجود آمده جغرافیای سیاسی در الگوی پخش نامتوازن جمعیت است (کمانرودی کجوری و همکاران، ۱۳۸۹).

نتیجه‌گیری :

مقایسه بارش و تراکم جمعیت، در ایران نشان‌دهنده این مطلب است که الگوی توزیع جمعیت در کشور (غیر از تراکم در پایتخت و کلان‌شهرهای ایران به دلیل بالا بودن شاخص‌های اجتماعی، رفاهی و اقتصادی) به تبعیت از الگوی بارش تاثیر گرفته است. بنابراین روند آمایش سرزمین برای توزیع متناسب جمعیت در ایران براساس منابعی غیر از منابع آبی تنظیم گردد. بهترین راه برای استفاده حداکثر از نواحی کم جمعیت برای توزیع متوازن جمعیت رونق دوباره کوچگری در این مناطق است. همچنین استفاده بهینه از مرز آبی جنوب کشور از دیگر راه‌های جلوگیری از تراکم جمعیت در نقاط کشور است.

در مجموع رسیدن به الگوی فضایی پخش متوازن جمعیت در ایران برای کم‌کردن و حل چالش‌های ناشی از آن در برنامه ریزی آمایش سرزمین جای گرفته است. عوامل زیرمؤثر در سیاستگذاری الگوی پخش مناسب جمعیت آمایش سرزمین قابل بررسی است:

- ✓ اختصاص تسهیلات برای ایجاد اشتغال در بخش‌های کم‌تراکم کشور؛
- ✓ بوجود آوردن سیستم یکپارچه اجتماعی برای رسیدن به الگوی متوازن شاخص‌های اجتماعی و از بین بردن نابرابری‌های اجتماعی مناطق؛
- ✓ گسترش و تجهیز کریدورهای ارتباطی با عملکرد فراملی و مراکز جمعیتی مستقر برای بوجود آوردن مزیت‌های موقعیت جغرافیایی و ترانزیتی برای جلوگیری از جابجایی جمعیت و برهم خوردن توزیع تقارن آن؛
- ✓ شناسایی مراکز رشد جمعیت و تقویت نقش منطقه‌ای آنها؛

- ✓ افزایش ظرفیت تولیدی مناطق و مکانیابی مناسب آنها با توجه به ویژگی آمایش سرزمین هر منطقه؛
- ✓ توزیع یکپارچه منابع انرژی در سطح کشور؛
- ✓ اختصاص صنایع زیر بنایی به بخش‌های کم تراکم کشور و جلوگیری از رویه مهاجرت فرستی این مناطق و تبدیل شدن به قطب جذب جمعیت؛
- ✓ وضع قانونی برای منع ساخت کارخانجات در کلان شهرها تا شعاع ۱۵۰ کیلومتر؛

- ✓ برنامه ریزی آمایشی برای احیای دوباره کوچگری و ایجاد تسهیلات برای رونق دوباره کوچگری در ایران؛
- ✓ منطقه بندی و برنامه ریزی خاص برای تبدیل توان بالقوه هر منطقه به بالفعل با توجه به ویژگی های آمایش سرزمین نواحی؛
- ✓ برنامه ریزی و حمایت برای گرایش بیشتر مردم روستاها به تولید و در پی آن ماندگاری بیشتر در این نواحی؛
- ✓ برنامه ریزی آمایش سرزمین برای استفاده بهتر از فضا برای کاهش تراکم در نواحی شهری و کلان شهرها؛
- ✓ بالاتر بردن شاخص‌های سطح زندگی روستاها برای تغییر ذائقه مردم و جلوگیری از مهاجرت آنها به شهر؛
- ✓ پراکنده ساختن قطب‌های جذب مهاجر در سطح استان یا کشور برای کم کردن تراکم در کلان شهرها و بالخص مراکز استان ها (مثلا در بعد فرهنگی با پراکنده کردن دانشگاه‌های استان تهران، که طبق اعلام خبرگزاری مهر حدود ۷۱۰ هزار نفر است که معادل حدود ۶ درصد جمعیت استان را تشکیل داده است، در سطح استان و یا حتی کشور، می تواند راه حلی برای کاهش تراکم در تهران و دیگر کلان شهرها باشد).

منابع فارسی :

۱. اسلامی، سیف اله (۱۳۹۱)، تعیین و محاسبه درجه توسعه یافتگی استان های کشور طی و مقطع ۱۳۷۵-۱۳۸۵، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست های اقتصادی، فروردین ۱۳۹۱، شماره یک.
۲. اصلانی، م.، ۱۳۸۵، "بررسی روند مهاجرت در جمهوری اسلامی ایران طی سه دهه اخیر و تأثیر آن بر امنیت ملی، با تأکید بر مهاجرت داخلی به تهران"، فصلنامه جمعیت، شماره ۵۵ و ۵۶، (۶۶).
۳. جمالی، فیروز- پورمحمدی، محمدرضا- قنبری، ابوالفضل (۱۳۸۸)، تحلیل روند نابرابری در نقاط شهری استان های ایران ۱۳۸۵-۱۳۶۵، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، زمستان ۱۳۸۸، شماره ۹۵.
۴. جونز، م.، جونز، ر.، وودز، م.، ۱۳۸۶، "مقدمه ای بر جغرافیای سیاسی"، ترجمه زهرا پیشگاهی فرد، رسول اکبری، چاپ اول، (۲۱۲-۲۳۲) انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۵. حافظ نیا، م.، ۱۳۸۵، "اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، چاپ اول"، (۸۹)، انتشارات پاپلی، مشهد.
۶. سایت وردی نژاد، ف.، ۱۳۹۲: verdinejad.com/visitorpages/show.aspx?IsDetailList=true&ItemID=31008,8
۷. شریف زادگان، محمد حسین- سید امیر رضوی دهکردی (۱۳۸۹)، ارزیابی فرایند برنامه ریزی آمایش سرزمین در ایران و راهکارهای بهبود آن، فصلنامه علوم محیطی، تابستان ۱۳۸۹، سال هفتم، شماره چهارم.
۸. کلانتری، خ. عبدالله زاده، غ.، ۱۳۹۱، "برنامه فضایی و آمایش سرزمین"، چاپ اول، (۲۰۸ - ۲۷۲) فرهنگ صبا، تهران.
۹. کمانرودی کجوری، م.، کرمی، ت.، عیدی، ع.، ۱۳۸۹، "تبیین فلسفی- مفهومی جغرافیای سیاسی شهر"، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره سوم، (۳۱).
۱۰. مخدوم، م.، ۱۳۹۲، "شالوده‌های آمایش سرزمین"، چاپ چهاردهم، (۲۸- ۱۵) دانشگاه تهران، تهران.
۱۱. همان، (۳۲۶-۳۲۵).
۱۲. یاسوری، مجید (۱۳۸۹)، بررسی روند توزیع جغرافیایی جمعیت ایران، آینده نگری، مشکلات و راهبردها، فصلنامه جمعیت، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، شماره ۷۴-۷۳
۱۳. images.nationmaster.com/images/motw/middle_east_and_asia/iran_pop_1978.jpg